FORUM

6
1957

ummary

ıe Architects' Office „V. d. Broek & Bakema"

page 166

by W. van Tijen

oout 8 years ago, the already well-known Dutch chitects, Van den Broek and Bakema, decided to co-erate their creative efforts and to found an archi-cts' office.

The co-operation has proved very successful. A eat many important works have since been com-eted: the extension of the transport- and motor-rvice at Rotterdam, the reconstruction of the olland-America Line Building at Rotterdam, a mber of less-known designs and the spectacular sign, the triple store of Wassen-Termeulen-Van orst at Rotterdam.

In contradistinction to both earlier works, which ere typical either for V. d. Broek or for Bakema, e latter building has a character which combines e merits of both architects. Since then a great many ojects, such as factories, the Ahoy' exhibition hall Rotterdam, the E55 exhibition also at Rotterdam, "Interbau"-building at Berlin etc. etc., have been mpleted.

The extensive "output" of their office is, in itself, t remarkable. Many post-war Dutch architects have en equally productive. Important is the fact that . d. Broek and Bakema have created a style of their vn. Many young architects were attracted by their fice, which followed its own course without falling ck on traditionalism.

It is impossible to enumerate all the achievements of is office. We will endeavour, however, to examin e origin of its pushing-power and also its inherent ngers and possibilities.

The office of V. d. Broek and Bakema is founded the one hand on a sense of realism and on the her on warm-blooded imagination and emotionalism. he resulting basis did not only consist of a renewed preciation of functionalism and constructivism, but as also directly related to the artistic heritage of e Dutch "Stijl"-group.

The combination of the latter and its romantic and notional application has become its strength as well weakness. The "Stijl"-movement of the early venties was characterized by a strong sense of spi-tual discipline and a sharp insight into cultural oblems. V. d. Broek and Bakema, although inspired the "Stijl", introduced an emotional element, hich enabled them to transcend the danger of tionalism.

Although this emotionalism, this "intuition of form", essential for architecture, there is always a danger at it leads towards "formalism".

The author does not believe that new and important nctions can be approached intuitively. They must understood rationally. Only then can intuition of rm be applied successfully.

In short, the architecture of V. d. Broek and ıkema is essentially a search for a new development modern architecture on the basis of "expression-n", i.e. spontaneous, emotional and hyper-indivi-alistic and consequently often sowewhat indistinct. This modern form of "expressionism" contains many zards. Modern architecture can no longer be spired by a revolt against certain aspects of society. n the contrary, modern architecture demands the ceptance of the discipline of our era and restrictions thin the field of individual expression.

Only after V. d. Broek and Bakema have freed emselves from the modern conception of expression-n, can they be expected to produce designs of ıich they are potentially capable.

Résumé

Le bureau Van den Broek et Bakema

page 166

par W. van Tijen

Il y a presque 8 ans que les architectes hollandais Van den Broek et Bakema décidèrent de combiner leurs activités et de fonder un bureau.

Leur coopération fut un succès. Un grand nombre d'oeuvres importantes a été achevé depuis cet évé-nement: La reconstruction des bureaux du „Holland-Amerika-Lijn" à Rotterdam, l'extension des Services de Transport, également à Rotterdam, un grand nombre de projets moins importants et le projet spectaculaire pour les Magasins Wassen-Termeulen-Van Vorst à Rotterdam.

Par opposition aux premiers projets, dont le style était typiquement V. d. Broek ou Bakema, le dernier a un caractère très prononcé, cequi démontre que leur coopération a été fructueuse. Depuis ce temps-là, un grand nombre de projets, comme les expositions Ahoy' et E55 à Rotterdam et un immeuble à l'expo-sition „Interbau" à Berlin, a été achevé.

La grande productivité du bureau n'est point remarquable en soi. Plusieurs bureaux hollandais d'après guerre ont été également productifs. Ce qui est important, c'est que V. d. Broek et Bakema ont créé leur propre style. Ils poursuivent leur route sans retourner au traditionalisme.

Il est impossible d'énumérer toutes les oeuvres de V. d. Broek et Bakema, mais nous chercherons à expliquer l'origine de leur énergie et de considérer les possibilités et les dangers inhérents à leur coopération.

Le bureau Van den Broek et Bakema est fondé sur le réalisme et sur l'émotivité imaginative. Cela n'im-plique pas seulement une appréciation nouvelle du fonctionnalisme et du constructivisme, mais aussi un attachement aux principes du mouvement „Stijl". La combinaision du dernier et son application „roman-tique" sont devenues la force aussi bien que la faiblesse du bureau en question. Cependant, le mouvement „Stijl" se caractérisa par un sens marqué de discipline spiri-tuelle et par une compréhension profonde des pro-blèmes sociaux et culturels. Quoiqu'inspirés par le „Stijl", V. d. Broek et Bakema y traduisèrent un élément émotionnant, qui leur mettait à même d'échap-per aux dangers du rationnalisme.

Quoique cette émotivité, cette intuition formatrice soit essentiel à l'architecture, il reste toujours le danger du „formalisme". L'auteur ne croit pas que les fonctions nouvelles et importantes se laissent approcher par l'intuition.

L'Architecture de V. d. Broek et Bakema est surtout une recherche de nouveaux développements architecturaux; recherche basée sur „l'expressionisme", c.à.d. spontanée et individualiste et conséquemment plus ou moins vague.

Cette forme moderne d'expressionisme comprends maints dangers. L'architecture moderne ne se laisse plus inspirer par l'insurrection contre certains aspects de la société. Au contraire, l'architecture moderne exige l'acceptation de la discipline de nos temps et les restrictions de l'expression individuelle.

Seulement, quand V. de Broek et Bakema se libre-raient de leur conception moderne de l'expressionisme, on peut s'attendre à des projets dont ils sont potentiel-lement capables.

Zusammenfassung

Das Architektenbüro „Van den Broek u. Bakema"

Seite 166

von W. van Tijen

Ungefähr vor 8 Jahren beschlossen die schon damals bekannten Architekten Van den Broek und Bakema ihre Gestaltungskraft zu vereinen und also eröffneten sie ein Architektenbüro.

Die Zusammenarbeit erwies sich als sehr erfolg-reich. Sehr viele bedeutende Werken wurden seitdem vollendet: die Erweiterung der Transport- und Motor-dienste in Rotterdam, der Wiederaufbau des Gebäudes der Holland-Amerika Linie, eine Anzahl weniger be-kannter Entwürfe und dann der aussehenerregende Ent-wurf des dreifachen Warenhauses von Wassen-Ter-meulen-Van Vorst in Rotterdam.

Im Gegensatz zu den beiden früheren Werken, von denen das eine ein typischer V. d. Broek-Entwurf, das andere kennzeichnend für Bakema ist, offenbaren sich in dem späteren Bauwerk die vereinigten Vor-züge beider Architekten. Seitdem wurden sehr viele Projekte — Fabriken, die Ahoy'-Ausstellungshalle in Rotterdam, die E55-Ausstellung, gleichfalls in Rotter-dam, ein „Interbau"-Gebäude in Berlin u.s.w. — vollendet.

Die grosse „Produktionsleistung" des Architekten-büros ist, an sich, nich bemerkenswert. Manch hol-ländischer Architekt war nach dem Krieg genau so produktiv. Wichtig ist die Tatsache, dass V. d. Broek u. Bakema ihren eigenen Stil entwickelt haben. Manch junger Architekt wurde von ihren Architektenbüro, welches seinen eigenen Weg verfolgte ohne auf Tra-ditionalismus zurückzufallen, angezogen. Es ist un-möglich, alle Erfolge dieses Büros zu erwähnen. Wir wollen jedoch probieren, die Art seiner Tatkraft zu untersuchen und also auch die hierin enthaltenen Gefahren und Möglichkeiten.

Das Architektenbüro V. d. Broek u. Bakema gründet sich einerseits auf Realismus, andrerseits auf eine warme Phantasie und Emotionalität. Die sich hieraus ergebende Basis bestand nicht nur aus einer erneuten Würdigung des Funktionalismus und des Individua-lismus, sondern war auch unmittelbar mit der künstle-rischen Nachlassenschaft der holländischen Stijl-Gruppe verwandt.

Die verbindung mit letzterer und ihre romantische und gefühlsmässige Anwendung wurde ihre Stärke, aber auch ihre Schwäche. Für die Stijl-Bewegung der ersten zwanziger Jahre war ein strenges Gefühl für geistige Disziplin, und eine scharfe Einsicht in kultu-relle Probleme kennzeichnend. Obwohl V. d. Broek und Bakema ihre Inspiration der Stijl-Bewegung ent-nahmen, introduzierten sie doch auch ein Gefühls-element, welches sie befähigte, die Gefahr des Ratio-nalismus zu umgehen.

Obwohl die Emotionalität dieses „Fühlen der Form" essentiell ist für die Architektur, besteht doch immer die Gefahr, dass sie zum „Formalismus" führt.

Der Verfasser glaubt nicht, dass neue und wichtige Funktionen intuitiv erreicht werden können. Sie müssen rationell begriffen werden. Nur dann kann das „Fühlen der Form" erfolgreich angewendet werden.

Kurzum, die Architektur von V. d. Broek und Bake-ma ist hauptsächlich ein Suchen auf expressionistischer Basis nach einer neuen Entwicklung der modernen Architektur, d.h. ungezwungen, gefühlsmässig und hyperindividualistisch, folglich also, etwas undeutlich.

Diese moderne Form von „Expressionismus" enthält manche Gefahr. Die moderne Architektur wird nicht länger durch die Auflehnung gegen gewisse Aspekte der Gesellschaft angeregt. Im Gegenteil, sie fordert die Einschaltung in die Disziplin unserer Zeit, sowie

→

Einschränkungen auf dem Gebiet des individuellen Ausdrucks.

Erst wenn sich V. d. Broek u. Bakema von dieser modernen Auffassung des Expressionismus befreit haben, können von ihnen Entwürfe erwartet werden, deren sie potentiell fähig sind.

Maandblad, opgericht door het Genootschap ,,Architectura et Amicitia'' in samenwerking met de Koninklijke Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst Bond van Nederlandsche Architecten B. N. A. Orgaan van het Genootschap A. et A.

Redactie
R. Blijstra, Letterkundige
Prof. M. F. Duintjer, Architect
B. Hendriks, Wandschilder
Auke Komter, Architect
Th. H. Lunsingh Scheurleer, Directeur bij het Rijksmuseum
J. Schipper, Architect
J. A. Snellebrand, Architect/Dir. Academie van Bouwkunst
Arthur Staal, Architect
K. L. Sijmons Dzn., Architect

Corresponderende redactie-leden:
E. F. Groosman, Architect
A. C. Nicolaï, Architect

Redactie Secretariaat: Herengracht 406, A'dam-C., Tel. 36186

Voor de ondertekende artikelen dragen de schrijvers verantwoordelijkheid, ook wanneer het leden van de redactie betreft. Overname van artikelen, foto's en tekeningen is slechts geoorloofd met toestemming van redactie en uitgever en dan nog slechts met bronvermelding

Voor advertenties wende men zich tot de uitgever

Uitgave en Administratie: G. VAN SAANE, Herengracht 406 Amsterdam-C. - Telefoon 36186 - Postrekening 681.31.

FORUM

maandblad voor architectuur en gebonden kunst

6
1957

Twaalfde jaargang No 6 juli 1957

Inhoud van dit nummer:

Op de omslag:
Mozaïek van Sia Bakema op muur van paviljoentje bij de Galeries Modernes te Rotterdam

Typografische vormgeving: G. Boon, Architect

De kleurenfoto's op de omslag en pag. 201/202 zijn van J. A. Vrijhof; op pag. 200 van Jan Versnel; de overige foto's zijn van:
Gerrit Burg: Nos. 15 t/m 18, 32 (2 x), 35
Bern. van Gils: Nos. 19, 24
Openb. Werken Rotterdam: Nos. 3, 5
Cas van Os: No. 38 onder
Frits J. Rotgans: No. 34 links onder
Jan Versnel: No. 30 en pag. 166, 198, 199
J. A. Vrijhof: Nos. 1, 6, 7, 8, 10 t/m 13, 21, 22, 23, 27, 29, 33

,,FORUM'' verschijnt met 12 nummers per jaar

Abonnementsprijs *f* 24.— per jaar
Franco per post bij vooruitbetaling te voldoen
Voor België Frs. 400.—

Prijs van dit nummer *f* 3.—/B.frs. 48.—

Snelbuffet

Galeries Modernes te Rotterdam

Arch^{n} Van den Broek en Bakema

Architect medewerker voor dit project: J. M. Stokla

956 De begane grond is verkoopruimte en voortzetting van het
iterieur van de straat met luifels en vitrines.
)p de 1e verdieping is verkoopruimte met geslotenheid t.b.v. de
laatsing van verkoopelementen en goederen, maar ook met openheid
) die plaatsen, waar contact met het stedelijk interieur dit aan-
emelijk maakt.
: verdieping: magazijn voor goederen, gesloten met uitzondering
an een ventilatiestrook onder het dak.

Het bureau Van den Broek en Bakema

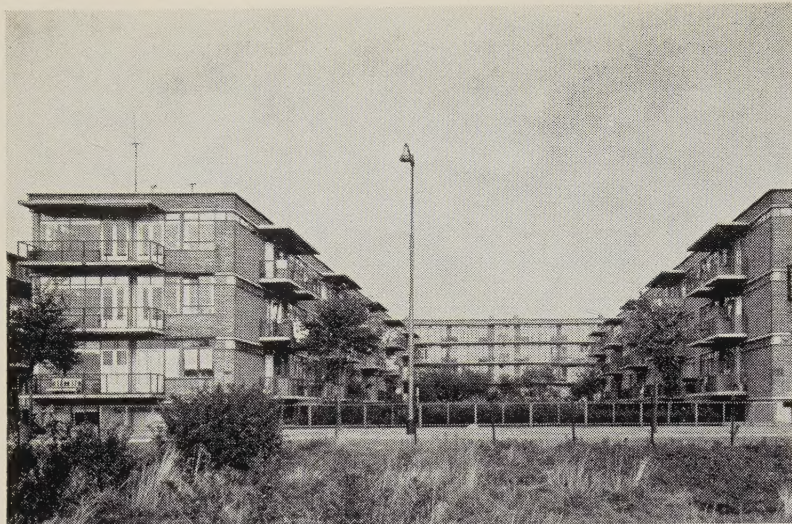
Ir W. van Tijen

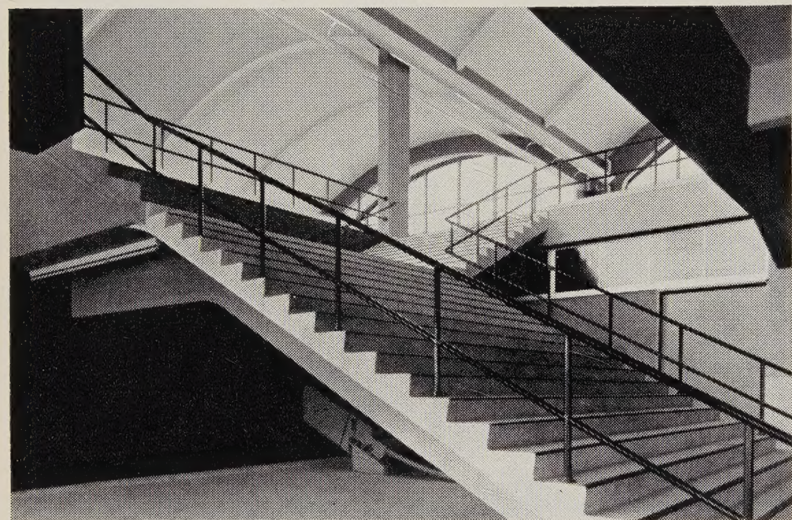
Tot goed begrip van de samenhang van het hier volgend artikel met de illustraties diene, dat de heer J. B. Bakema, na kennisneming van het artikel van de heer W. van Tijen, met toestemming van de laatste, de keuze van de illustraties heeft bepaald, het artikel daarbij zoveel mogelijk op de voet volgend. De commentaren zijn dan ook van de hand van de heer Bakema en bedoeld als wederwoord aan de heer Van Tijen, welk wederwoord de lezer uitvoerig vindt op pag. 190, v.v.

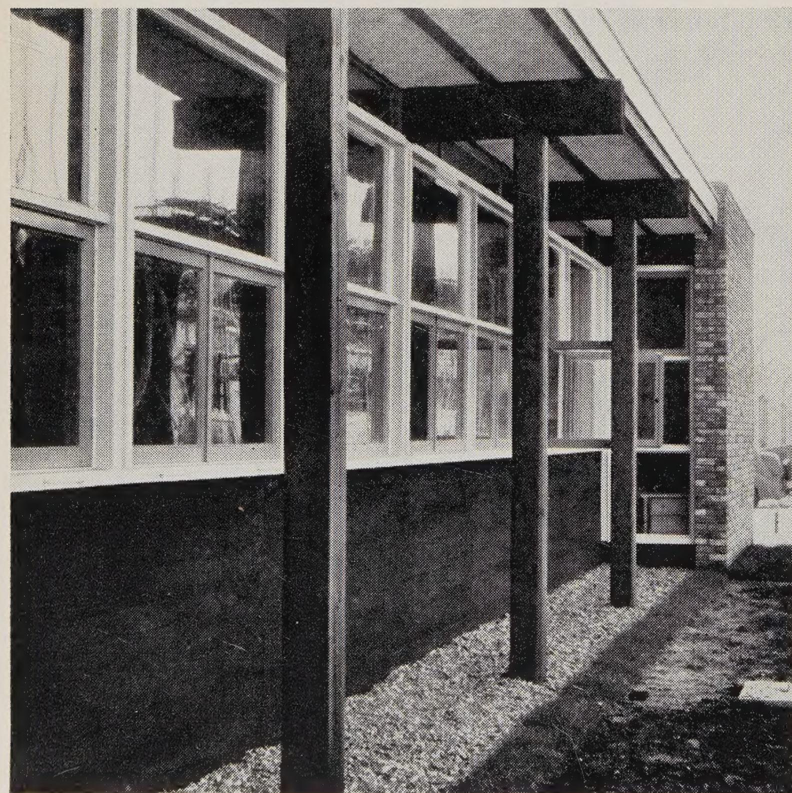
Redactie

Onlangs is een belangrijk nieuw werk van het bureau Van den Broek en Bakema, t.w. het magazijn „Galeries Modernes" in Rotterdam gereed gekomen, evenals de verbouwing en modernisering van het historische raadhuis in Den Briel.

Men vroeg mij het eerste werk in „Forum" te bespreken, maar ik heb gemeend dat het beter was mij niet tot dit speciale gebouw te beperken, doch deze gelegenheid te benutten om te proberen de betekenis van het werk van Van den Broek en Bakema, dat zich zozeer een eigen plaats in onze architectuur veroverde, als een geheel te overzien en te trachten na te gaan welke betekenis het werk van dit bureau tot nu toe heeft gehad en wat daarvan verder verwacht en gehoopt mag worden. Vandaar het volgende.

1

2

3

Het is ongeveer acht jaar geleden dat Van den Broek en Bakema zich associeerden en reeds spoedig daarna bleek dat hier twee krachten elkaar hadden gevonden wier samenwerking voor de moderne Nederlandse architectuur van grote betekenis zou worden.

Toen de associatie tot stand kwam kende men reeds verschillende kwaliteiten van de beide partners. Van Van den Broek kende men als beste werken het heldere en gedurfde half-open woningblok aan de Vroesenlaan en de stevige en mannelijke ontvangsthal van de Holland-Amerika-Lijn te Rotterdam.

Van Bakema kende men, naast boeiende ontwerpen reeds enkele kleinere, maar belangrijke werken: het Sociale Centrum tussen de noodwoningen in Zuidwijk en de bioscoop „Het Venster" in de Gouvernestraat.

De samenwerking van een ervaren en konsekwent vakman van de nieuwe zakelijkheid met een emotie- en fantasievol vertegenwoordiger van de jongere generatie deed reeds veel verwachten, maar al gauw bleek dat de combinatie nog heel wat meer zou zijn dan de som van de delen.

Reeds spoedig kwamen in snelle opvolging een reeks belangrijke werken tot stand: het gebouw van de Gezondheidsdienst, uitbreidingen van de Vervoer- en Motordienst in Rotterdam, de verbouwingen van de H.A.L. te Rotterdam, verscheidene, minder bekende werken en toen als eerste spectaculaire daad met eigen stempel de drieledige winkel van Wassen, Termeulen en Van Vorst te Rotterdam.

Waren de eerste werken ten dele nog typisch van Van den Broek, ten dele nog typisch van Bakema, in dit winkelcomplex kwam voor het eerst duidelijk overtuigend en, ik zou haast zeggen (maar dan in de volle betekenis) ook „vervoerend", het eigen karakter van de samenwerking naar voren.

Daarna is het niet meer bij te houden, nauwelijks — dunkt mij — voor de betrokkenen, zeker niet voor de buitenstaander. Fabrieken, Ahoy, Dordrecht, Lijnbaan, E 55, Almelo, Hengelo, Huf, Berlijn, Delft woningbouw, Den Briel.

Nu is een grote produktie van bepaalde architecten in het na-oorlogse Nederland op zichzelf niets bijzonders. Verschillende bureaus kwamen tot een ongekende produktie-kwantiteit. Maar terwijl bijna over de gehele linie de Nederlandse architectuur maar aarzelend en halfslachtig terugkeerde uit de nu duidelijk doodlopende sloppen van traditionalisme en classicisme en de moderniteit nog nauwelijks openlijk aandurfde, was bij Van den Broek en Bakema geen sprake van aarzelen en van volgen.

Hier werd (dikwijls luidruchtig) voorop gegaan. Als een magneet trok het bureau de beste jonge krachten tot zich, het zocht en vond in velerlei richtingen, maar richtte zich daarbij steeds en alleen op de moderne architectuur.

Het is ten enen male onmogelijk om het vele werk van het bureau uit deze jaren ook maar enigszins volledig of afdoende te bespreken.

Wel is het m.i. belangrijk te proberen om, mede aan de hand ervan, na te gaan en te omlijnen wat het is dat aan dit bureau zijn stootkracht verleent, welke gevaren en welke mogelijkheden erin schuilen.

Zoals al gezegd, ontstond het bureau uit de samenvloeiïng van een krachtige en realistische zakelijkheid met een fantasievolle en warmbloedige emotionaliteit, maar het was niet alleen een samenkomen en vermengen, er werd ernstig en hartstochtelijk naar

1 1934 Van den Broek
Woningbouw te Rotterdam rondom een aan één zijde geopende hof en met flexibiliteit in de woningtypen.

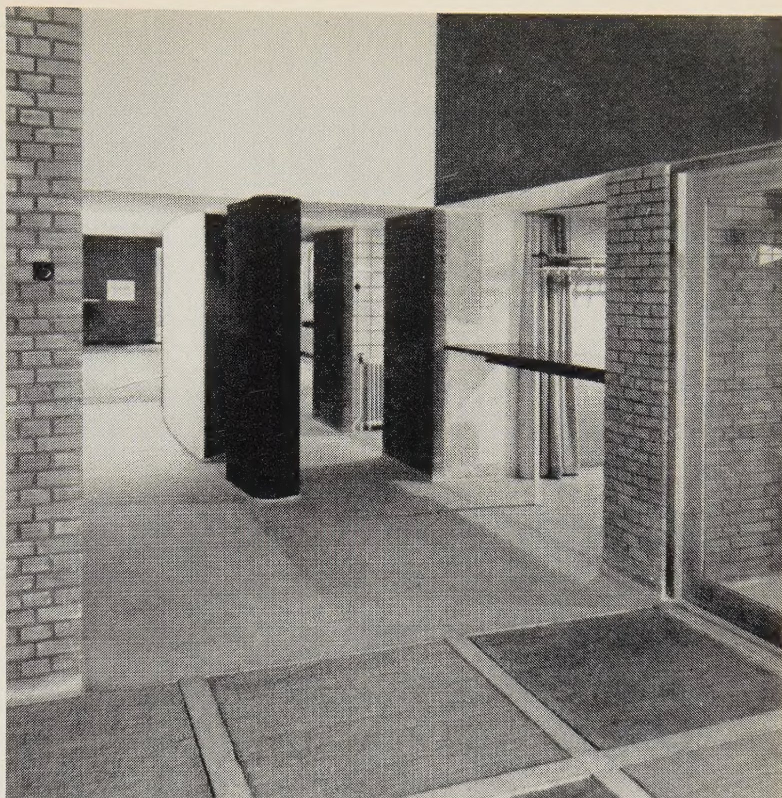
2 1948 Van den Broek
Schaaldaken boven de ontvangsthallen van de Holland-Amerika Lijn te Rotterdam.

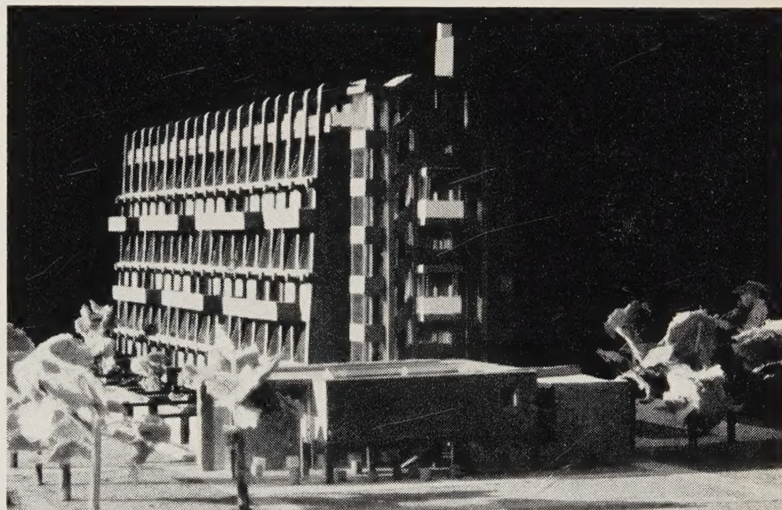
3 1946 Bakema
Een directiegebouwtje te Rotterdam, gebouwd met sloopmateriaal uit de verwoeste binnenstad.

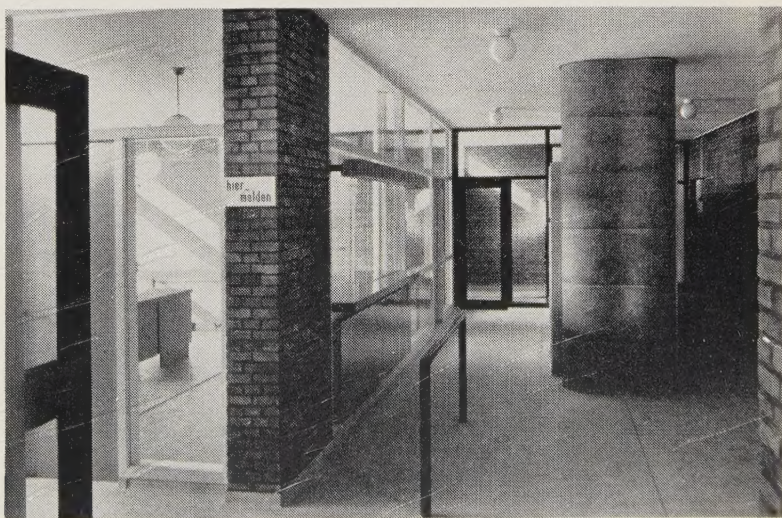
4 1948 Bakema
Reorganisatie van „Ons Huis" te Rotterdam tot o.a. het kunstcentrum „'t Venster".
Materiaal, kleur, maat en verhouding bepalen een continue ruimte.

5 1947 Bakema
Een woon- en werkgebouw voor Rotterdamse kunstenaars. Organische structuur was hier bepalend voor de architectuur.

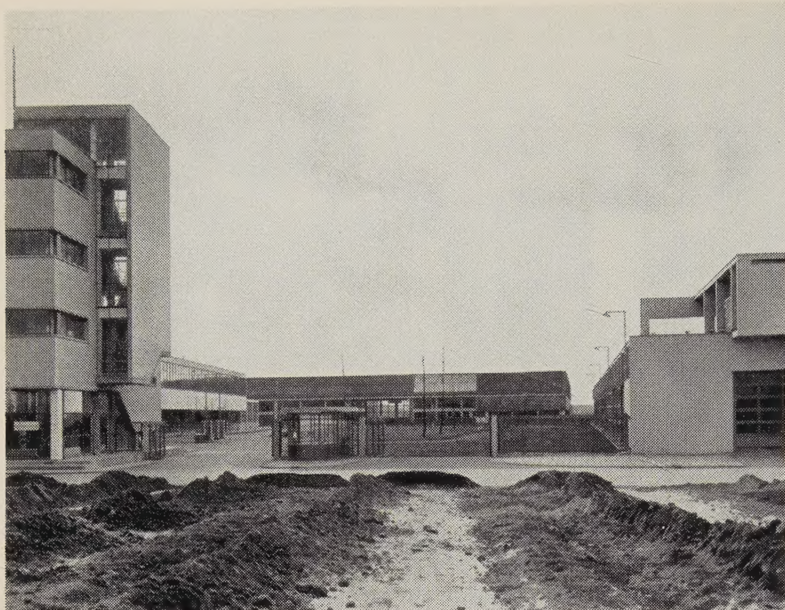
6 1950 Van den Broek en Bakema
Een medisch centrum aan de Rotterdamse haven. Ruimtelijke continuïteit bepaald door zelfstandige elementen als b.v. kastenblokken, gemetselde penanten, een hekje en schoorsteen.

4

5

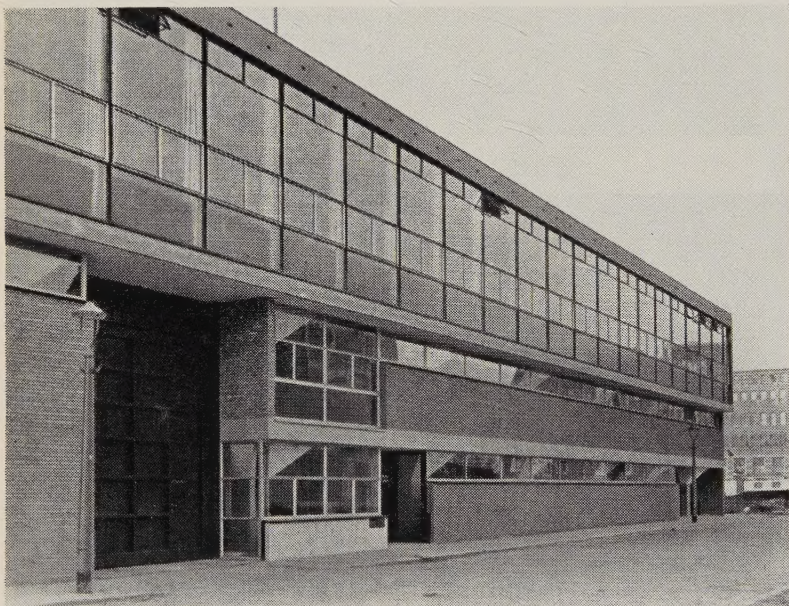

6

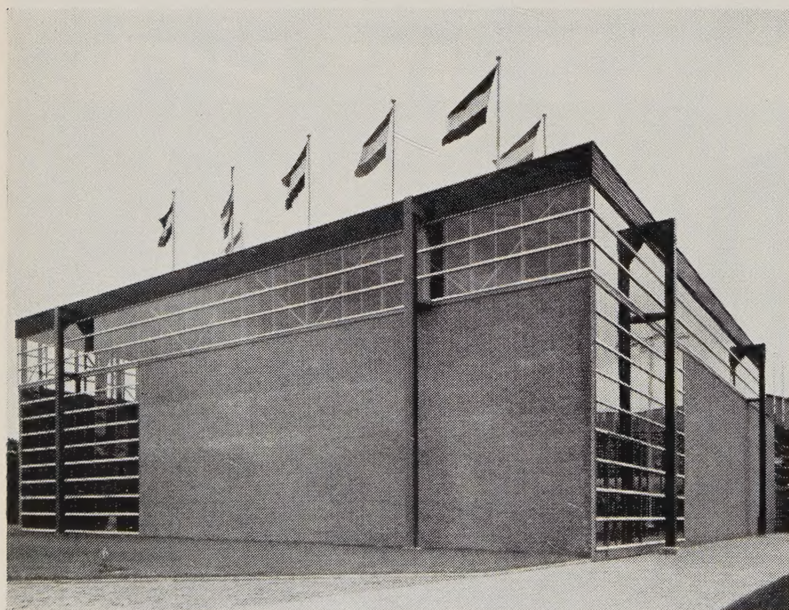
7

7 1947—53 Het gebouwencomplex voor de Rotterdamse Ver-voers- en Motordienst.
Samenhang door situering rondom een binnenplaats in relatie met de toekomstige hoofdweg naar Hoek van Holland. Constructies met schaaldaken, aluminium wanden en betonspanten tot een overspanning van 22 m.

8

8 1951 Metaalmaatschappij Van Houten te Rotterdam.
Plastische werking door onderscheiding van pakhuis (met mush-roomvloeren), kantoor (slingerstijlconstructie) en de noodzakelijke terugplaatsing van deuren naar pakhuis, kantoor en garages.

9

9 1950 Het paviljoen Rotterdam op de tentoonstelling ,,Ahoy" heeft drie gemetselde muren 20 x 7½ m, die vrij staan van een staalconstructie met vier gekruiste ruimtelijke vakwerkliggers op enkelvoudige kolommen.

10 1951 Een winkelgebouw te Rotterdam voor drie onder-nemingen en een restaurantbedrijf. Onderscheiding van de indivi-dualiteit hiervan in het geheel. Het kenbaar maken van een door het stadsplan bepaalde overgang van een scheef- op rechthoekige structuur. Betonconstructies met grote overkragingen.

H ter Meulen
Martin's

11

coolsingel

11 1953 Winkelgebouw „De Klerk" te Rotterdam.
Een gebouw op de hoek van het Binnenwegplein en de in de toekomst door te trekken Lijnbaan.
De begane grond is voortzetting van het plein, de verdieping kan in de toekomst aansluiten aan de Lijnbaanbebouwing en daarboven is de spiraalvormige opeenvolging van bordesvloeren achter een wand, samengesteld uit aluminium buitenplaten en poreuze betonplaten binnen.

12

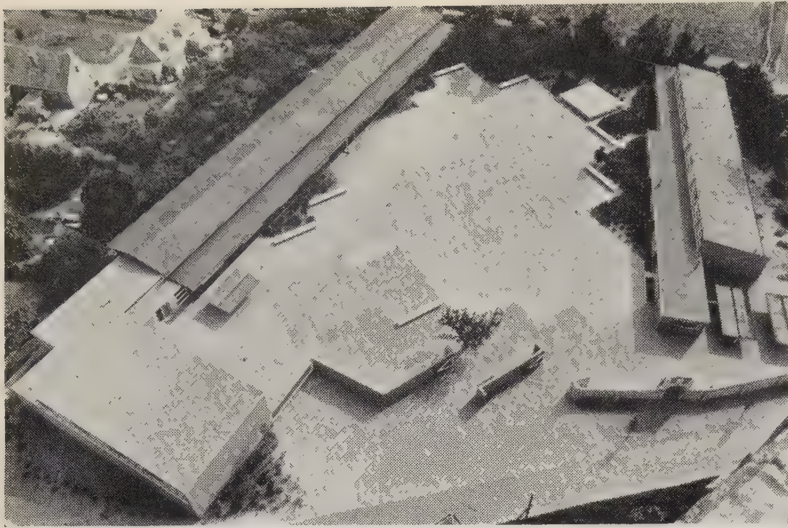

[2 Voor de overgang van het gesloten gedeelte van dit gebouw aar een aangrenzend winkelgebouw is een glaspui teruggeplaatst n een verkoopsvloer in de straat uitgekraagd.

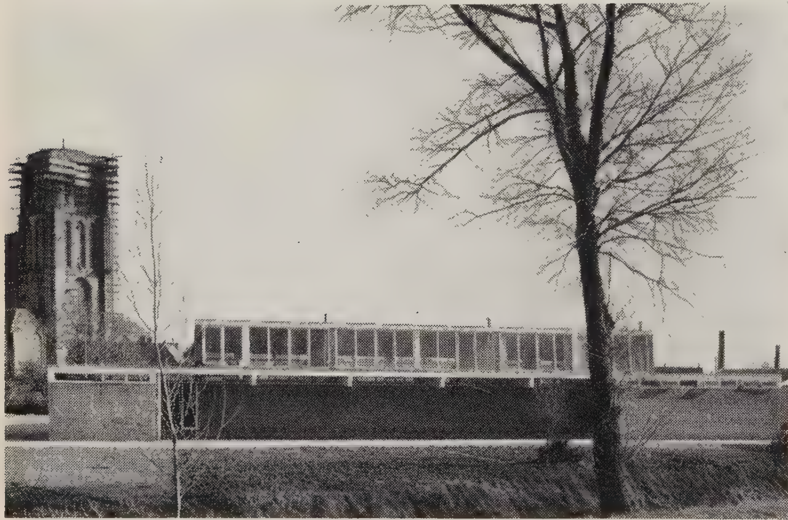
3 De onderscheiding van deel en geheel.

13

14

15

16

een nieuwe basis gezocht. Die basis werd gevonden in een hernieuwde waardering, niet zozeer van de functionalistische en constructivistische nieuwe zakelijkheid, als van de artistieke erfenis van de „Stijl"-groep.

In de Stijlgroep had Nederland zijn werkelijk belangrijke bijdrage tot de vorming van een moderne cultuur geleverd. Deze lijn moest weer worden opgenomen en voortgezet.

Van den Broek en Bakema waren niet de enigen, die het vraagstuk zo stelden (deze opvatting is vrijwel algemeen onder de jongere generatie), maar zij gaven er wel het duidelijkst, en vooral het meest op eigen wijze, uiting aan.

Deze eigen manier, de romantisch-emotionele aanpak, is vaak hun kracht, maar ook ergens hun zwakheid. Het werk van de Stijlgroep getuigde juist in de emotionele sfeer van de twintiger jaren van een sterke geestelijke discipline, van een scherp doordenken van het cultuurprobleem. Alleen daardoor had men de moed, niet alleen om al het oude los te laten, maar ook om boven persoonlijke vormgevoelens uit — die toen in de Amsterdammers amok liepen — werkelijk nieuwe grondwaarden te vinden.

Door dit logische en rustige — zij het zeer artistieke — denken kon de Stijlgroep tot de artistieke basis worden voor het eveneens gedisciplineerde denken, dat noodzakelijk is voor het constructivistisch-functionalisme, zoals het zich internationaal in het „Nieuwe Bouwen" en nationaal in „de 8" en „Opbouw" uitte.

Van den Broek en Bakema maakten echter het geloof in de Stijlgroep niet alleen tot een zaak van het verstand, maar ook tot een zaak van het gevoel, van de artistieke intuïtie. Dit bevrijdde hun werk uit de ban van het dorzakelijke, overberedeneerde, dat tussen 1930 en '40 tijdens de aanvallen van Molière, Oud en Van Ravesteyn, het moderne bouwen in Nederland zo zwak deed staan en mede verantwoordelijk was voor zijn tijdelijke terugdringing.

Bij Van den Broek en Bakema niets daarvan. Hun werk is gedurfd, volbloedig, krachtig, soms op het brutale, retorische en demagogische af.

Maar belangrijker is dat door de emotionele geladenheid hun werk wel hechte relaties met zakelijkheid onderhoudt, maar toch vooral om deze te *gebruiken*, minder om deze te *dienen*.

Bakema zelf spreekt graag over de „functie van de vorm".

Hij ziet het vormgevoel (*zijn* vormgevoel vooral) in de architectuur als een autonome profetische kracht, die kan „vertellen" ván en stimuleren tót datgene, wat het verstand nog niet weet.

Natuurlijk is de vorm-intuïtie de grondslag van het artistieke element in de bouwkunst, maar de „function of form" brengt ons toch bedenkelijk dicht bij de „vorm-oorzaak" van Molière, die zoveel kwaad stichtte en wanneer de intuïtie sterk emotioneel geladen is, komen wij nog op heel andere paden, waar Van den Broek en Bakema en de moderne architectuur zeker niet thuis horen (bij Dudok en De Klerk) en wordt hun werk „formeel".

Typisch blijkt Bakema's opvatting over de vorm in een artikel, dat hij onlangs voor „Architects' Yearbook 1957" schreef.

Hij vergelijkt daarin het woongebouw van Le Corbusier in Nantes met dat in Marseille. Het eerste is voor hem het mindere, omdat het geen halfweg

4 1950 De scholen bij een middeleeuwse toren te Brielle zijn gegroepeerd rondom een speelplaats, waarvan de tegelbestrating evenwijdig is aan de zijden van de toren. Waar deze bestrating de scholen raakt zijn ook de toegangen.
Een middeleeuwse muur met poort werd deel van de omsluiting van deze schoolhof.

5 1954 Een tuinbouwschooltje tegen de oude wallen.

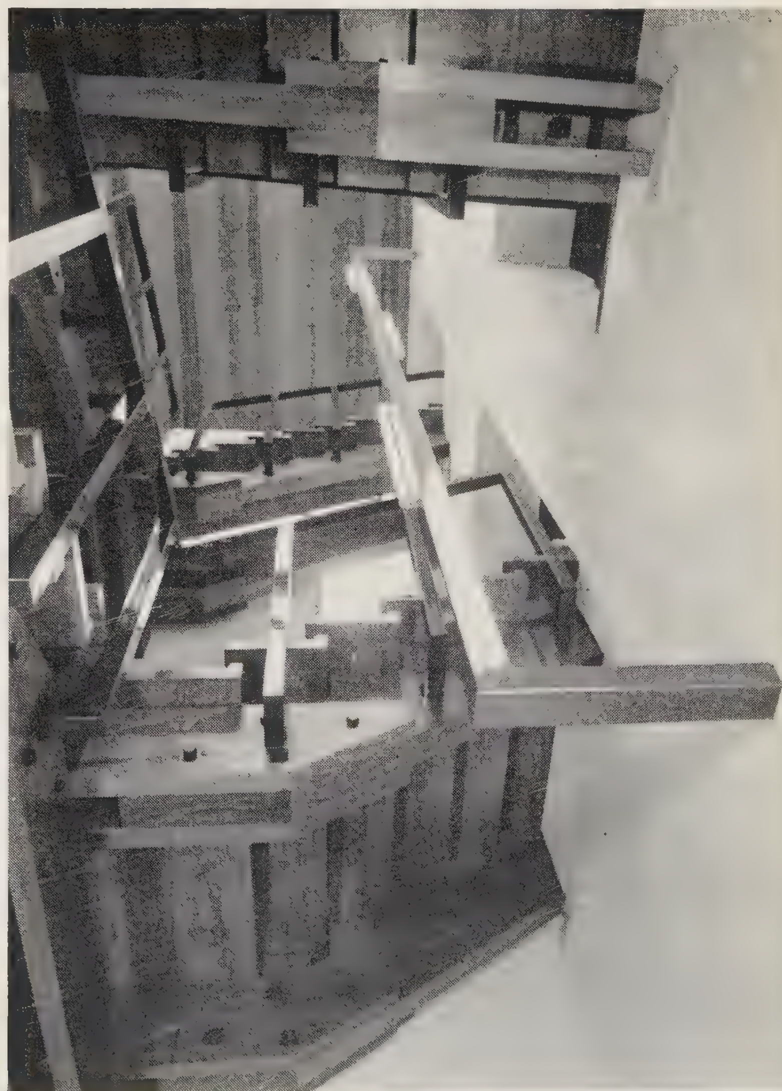

17

5 1957 De restauratie en vernieuwing van het raadhuis te Brielle geschiedde door het opnieuw bruikbaar maken van de oorspronkelijke met baksteenmuren en balkenplafonds geconstrueerde ruimte.
Toevoeging van securit glazen tochtdeuren en fluorescerende buitenverlichting en stalen meubelen bleek door duidelijke contrastwerking aanvaardbaar.

Onder de oude gerestaureerde balkenplafonds is de ruimte voor nieuwe doeleinden bruikbaar door plaatsing van kastelementen.

De nieuwe trap is geconstrueerd in hout met Bulldog kramten.

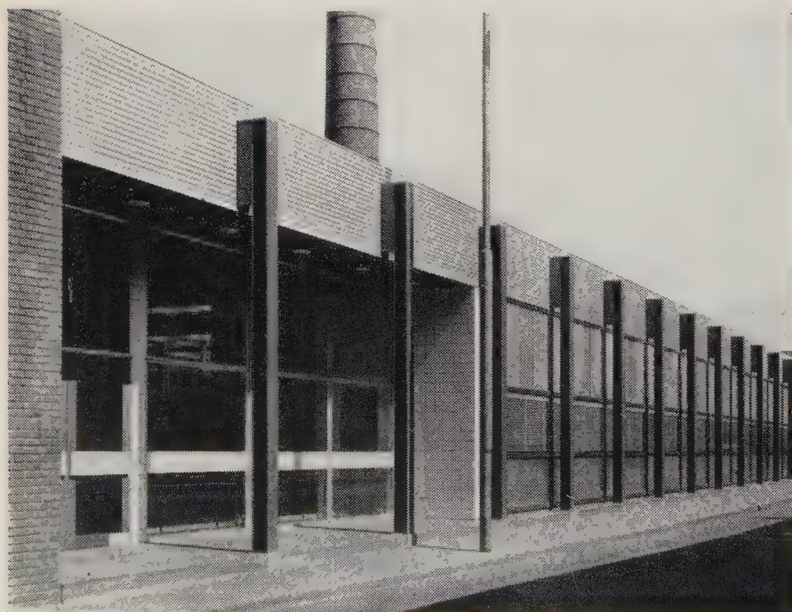
18

19

20

21

geplaatste winkelgalerij heeft, waardoor het gebouw visueel minder rijk is, al is de kleuterschool op het dak, als vormverrijkend element, gelukkig gehand-haafd. Dit stelt de dingen echter op hun kop.

Dat Le Corbusier in deze prachtige gebouwen ui vormoverwegingen, zowel de functie van het winkelen als van de kleuterschool onvoldoende doordacht heeft ontgaat hem geheel, evenals dat de huisvrouwen en winkeliers zich tegen de (hier geniale) tyrannie van de architect konden verzetten en de kleuters niet.

Dit is nu typisch het gevaar dat door de pre-conceptie van de vorm ontstaat, wanneer men, zoals ik onlangs in een artikel over Merkelbach schreef „ongeduldig vorm wil geven, in plaats van geduldig vorm te laten worden". („Forum" No 10/1956 pag 327)

Wij hebben hier een voor bekwame architecten kenmerkende overschatting van hun vormgevoel, ook op functioneel gebied.

Intuïtief vormgevoel zou daarbij alleen waarde hebben, wanneer het reële functies op reële wijze zou kunnen stimuleren. Persoonlijk geloof ik daaraan niet Waardevolle en nieuwe functies worden niet intuïtie benaderd. Zij moeten worden doorleefd en doordacht Pas daarna is vormgeving mogelijk en pas dan kan de vorm-intuïtie haar onmisbare en beslissende ro spelen.

Dat zijn echter alles woorden en beschouwingen. He zou onjuist zijn ze niet aan het werk van het bureau te toetsen, dat daartoe overvloedig gelegenheid biedt zo zeer dat volledigheid ten ene male uitgesloten is.

Ik denk daarbij aan het nieuwe „Galeries Modernes" Het is verheugend om het te naderen en, evenals het andere werk van het bureau, is het een klass op zichzelf.

Bij nadere beschouwing rijzen er echter allerlei vragen. Waartoe al die zwaarte in de lucht? Beslotenheid in de moderne architectuur behoeft toch niet zwaar en massaal te zijn. Wanneer men zich omkee en de prachtige bovenbouw van Huf beziet, wee men dat het ook anders kan.

Niet helemaal begrijpelijk, maar prachtig, is da weer de aluminium opbouw op het dak; op zichzel genomen een voorbeeld van wat moderne architectuu en samenwerking met primaire kleurstelling zo kunnen zijn.

Ook van binnen is er allerlei moois. De constructi is duidelijk en krachtig en er zijn prachtige contacte vanuit de verkoopruimte met de stad en de oud toren. In de personeelkantine is op bijzonder interes sante manier met enkele kleurvlakken de architec tonische structuur versterkt en verduidelijkt.

Vanzelf vergelijkt men met het tegenover-liggend Huf. Etalages en bovenbouw zijn daar nog mooie maar het onbegrijpelijke tussenelement bederft vee Waarom toch altijd weer die geforceerde, vertical drie-deling van een gebouw, die men in de Maastoren flats en de verder zeer heldere flats van Maaskan terugvindt en die toch in wezen Dudokiaans is.

Nog aanvechtbaarder is voor mij de uitwendig compositie van het meubelmagazijn „De Klerk", waa glas, metselwerk, aluminium, een betonnen toren e een wonderlijke uitbouw een structureel zeer ondu delijk geheel vormen.

Van heel andere aard is dan weer het werk va het bureau op tal van andere plaatsen.

9 1952 De Hispano-Suiza fabriek te Breda is zo ontworpen at, terwille van een beperkte bouwtijd, veel geprefabriceerde lementen konden worden gebruikt.
ij de situering is o.a. samenhang gezocht tussen de uitspringende irectievleugel en een bestaande boomgroep.

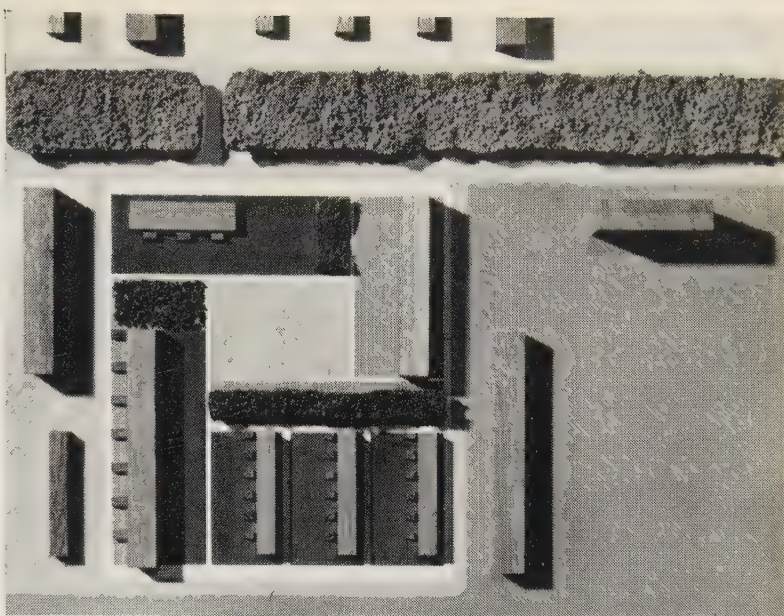
) 1955 Voor de tentoonstelling „E 55'' werd het tentoonstel-ngscomplex uitgebreid met een hal, die ook voor sportbeoefening ienst moest doen.
et gekozen profiel geeft maximale toetreding van daglicht op de oer, de spantconstructie is nu half buiten en binnen.

1953 Een kantoorgebouw te Almelo, door verbouwing van ude fabrieksheds.

1951 Woningbouw te Hengelo.
e horizontale wooneenheid is een idee, die variaties van woning-pen mogelijk maakt in de directe omgeving van elke mens en vendien herhaling ter wille van gerationaliseerd bouwen.

1952 Proefwoningen te Voorburg, terwille van rationalisatie het bouwen.

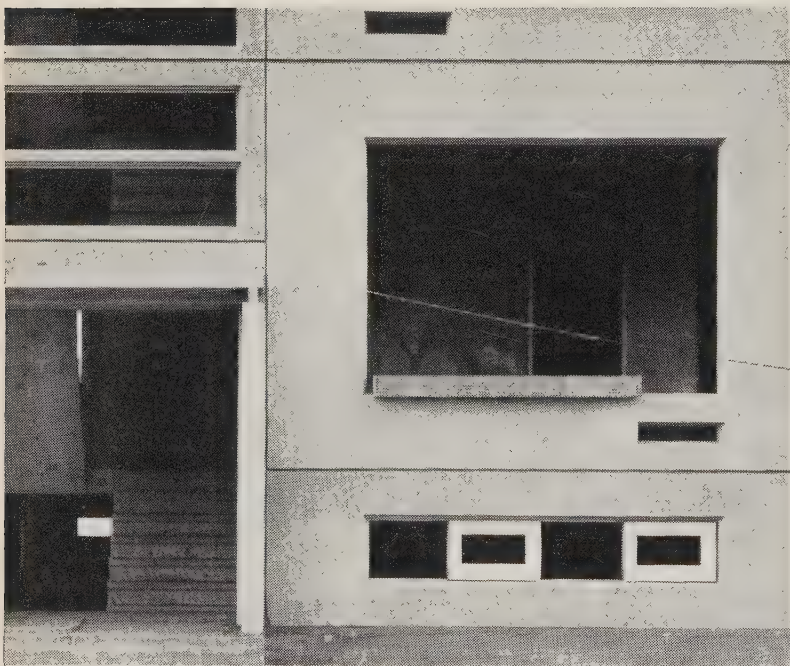
1955 Woningen te Breda.
plastische werking is ook het gevolg van de grotere terrassen de 3e woonlaag voor kleinere families.

22

23

24

25

25

26

Ik denk aan het mooie schooltje vlak bij de oude toren in Den Briel. Het is wat romantisch, maar houdt het uitstekend uit tegenover zijn enorme eeuwenoude buurman: geen geringe prestatie!

Met de modernisering van het raadhuis (óók in Den Briel) is zeker iets nieuws op dit gebied bereikt. Duidelijk is door dit werk dat restauratie eigenlijk altijd modernisering zou moeten zijn; geen (zogenaamd) herstel. De eenvoudige oude constructieve opzet is uitstekend duidelijk gemaakt en de nieuwe toevoegingen (portalen, trap, kastwanden) doen het goed, al is de trap, hoe interessant ook, toch te ambachtelijk om deel van de moderne architectuur te zijn. Dit zou de spankracht van het geheel hebben vergroot, wat de benutting van de neon-verlichting wel doet.

Van weer heel andere aard is het ketelhuis met annexen van de T.H.-uitbreidingen in Delft. Hier kunnen de toekomstige b.i.'s tenminste zien wat modern bouwen is. Helaas laat hier reeds na korte tijd, als al zo vaak, de afwerking van de beton de architect en de prachtig groot gehouden architectuur in de steek.

Belangrijk is ook wat het bureau probeerde op het gebied van de samenwerking met de beeldhouw- en de schilderkunst. Het is zeer toe te juichen dat deze poging met zoveel élan werd gewaagd.

Helaas zijn de resultaten, zowel op de tentoonstellingen als aan permanente gebouwen, tot nu toe maar zelden overtuigend. Voor mij toonden zij, dat het niet aan de architectuur ligt, wanneer deze gehele samenwerking voorlopig één groot vraagstuk blijft en dat men misschien maar beter doet met het opvolgen van een al oud advies van Rietveld, om de pas kort van elkander bevrijde kunsten vooreerst uit elkander te houden.

Desniettemin, alle hulde voor wat Van den Broek en Bakema op dit gebied probeerden.

En zo zou men door kunnen gaan, telkens weer verbaasd over veelzijdigheid en de frisheid van de prestaties van het bureau.

Toch dreigt bij al dit werk een belangrijk gevaar. Het bureau wil de moderne architectuur brengen, maar raakt daarbij m.i. toch op een zijweg.

Er is in dit werk een zekere pathetiek, die op de beste momenten bekoort en meesleept, maar die toch geen deel kan zijn van echt moderne architectuur. Het duidelijkst is dat in hun — tot nu toe beste — werk: Wassen en Termeulen. Van binnen is de ruimtewerking groot en krachtig, de structuur duidelijk, de functie overtuigend. Van buiten is het gebouw zeer groot gehouden, van een meeslepende schaal en kracht, maar bij rustiger beschouwing houdt het architectonisch geen stand. De structuur is niet duidelijk. De zware betonbalken en het metselwerk hangen in de lucht boven het glas, de luifels hangen daar weer aan. De tegenstelling tussen open en dicht is mooi, maar niet zonder meer begrijpelijk. In wezen is dit een fraai esthetisch cubisme, dat dichter bij de Amsterdammers en Dudok staat dan bij Van Nelle. Oud heeft daarop bij de totstandkoming van het gebouw terecht gewezen.

Deze tendens naar een emotionele esthetiek vindt men in al het werk min of meer duidelijk terug.

Naar mijn gevoel vormt zij een gevaar voor de

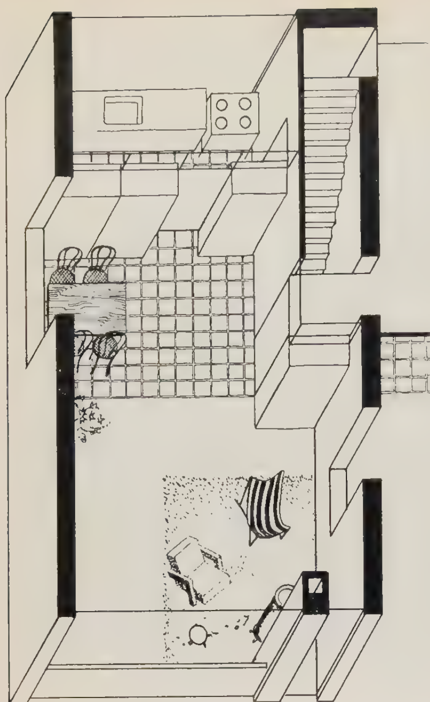
5 1957 Proefwoningen te Rijswijk voor de ontwikkeling van olledige montagebouw met grote geprefabriceerde schokbetonele-enten.
Van functie tot vorm" en ,,van vorm tot functie".

27

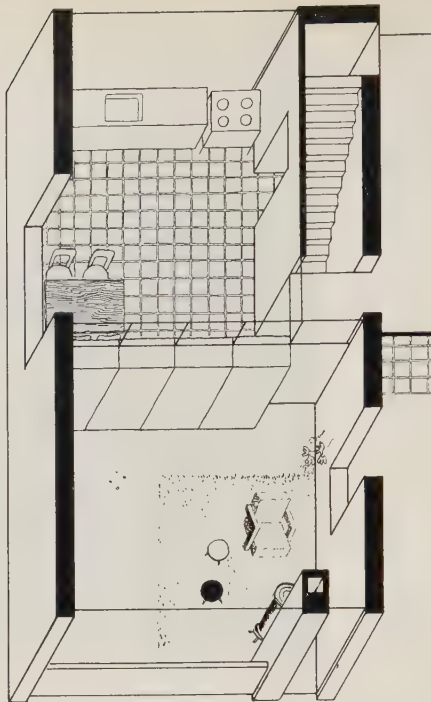
1955 Een groep dokterswoningen, deel uitmakende van een mplex aan het Zuidplein te Rotterdam, waarin, behalve winkels restaurant, galerijwoningen en woningen met gemeenschappelijke ppenhuizen zijn ontworpen.

27

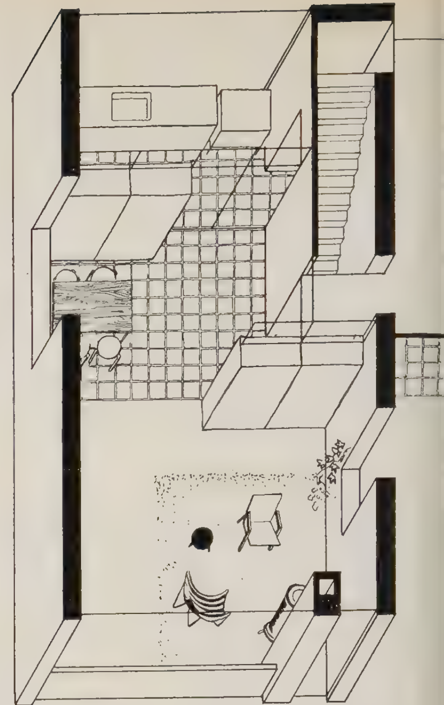
1956 De knik in de Mariniersweg te Rotterdam is herleid bepalend element van het totale plan en van elke woning.

Woonruimte en keuken

Zitruimte en woonkeuken

Ruimte met zithoek, eethoek en keuken

28

eigenlijke doelstelling van het bureau, die zeker die van de moderne architectuur al functionele ruimtekunst is. Deze doelstellingen vereisen echter een heldere formulering e stellingname, geen „shake hands" met op zichzelf bekwaam werk als dat van Zanstr Geen „gevoeligheden", de bekende omweg om het principe heen, een heldere formulerin en helder werk als in de tijd van „de Stijl" en de beste tijd van „de 8".

Bakema heeft in wat hij gezegd en geschreven heeft, dikwijls waardevolle aanzett voor een actuele doelstelling van de moderne architectuur gegeven.

De hernieuwde nadruk op de continuïteit van de ruimte, het belangrijker zijn van d *betrekking tussen* verschillende architectuur elementen dan deze elementen zelf, d stimulerende waarde van de duidelijkheid in de vormgeving, ook voor het stimuler van het functionele leven, het zijn alles waarden, waarop verder te bouwen valt.

Het bureau tracht in zijn werk echter zozeer *alles* te raken, dat het zichzelf en andere daardoor in een dikwijls niet onaangename, maar gevaarlijke verwarring brengt.

Ik denk daarbij aan tentoonstellingen als Ahoy en E 55 (onbegrijpelijk hoe men d alles opbrengt), waar het heerlijk was om te zijn, maar waar men onmogelijk rijp e groen (beide overvloedig voorhanden) uit elkaar kon houden. Men nadert daar, wa A. Roland Holst honend de „volle levers" heeft genoemd; op een tentoonstelling nog n te slikken, daarbuiten volstrekt onaanvaardbaar. Ik begrijp dat het moeilijk is om zic uit de roes van het teveel te bevrijden, maar ik ben overtuigd dat het bureau vita genoeg is om dit te doen, zodra het zijn eigen gevaren erkent.

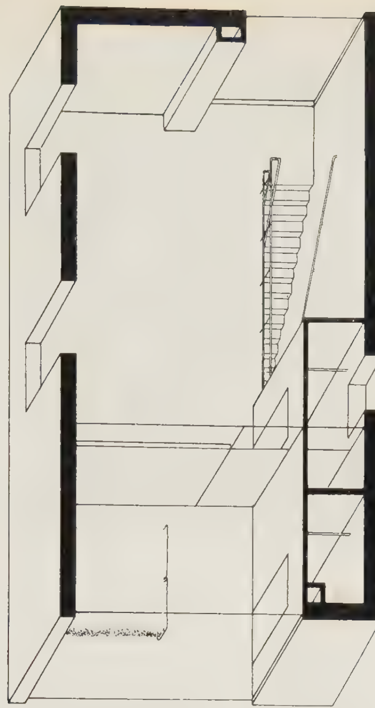
En dit is nodig, want de moderne architectuur heeft op het ogenblik aan niets minde behoefte dan aan kwantiteit. Deze wordt ons immers bij de kilometer, en niet eens z heel slecht, geleverd door alle traditionelen van gisteren en de meelopers van vandaag die zo gemakkelijk alle door anderen moeizaam gevonden attributen — de grote rui het platte dak, het hoge gebouw, de primaire kleur, de dynamische vlakindeling — hanteren, zodanig, dat de resultaten feitelijk alleen thuis horen in wat Bakema „he pakhuis, genaamd esthetiek" heeft genoemd. *)

Wat nu nodig is zijn actuele werken van onverdachte helderheid, want speciaal d jongere generatie kan onmogelijk langer teren op Van Nelle, de openluchtschool va Duiker en het huis aan de Prins Hendriklaan van Rietveld.

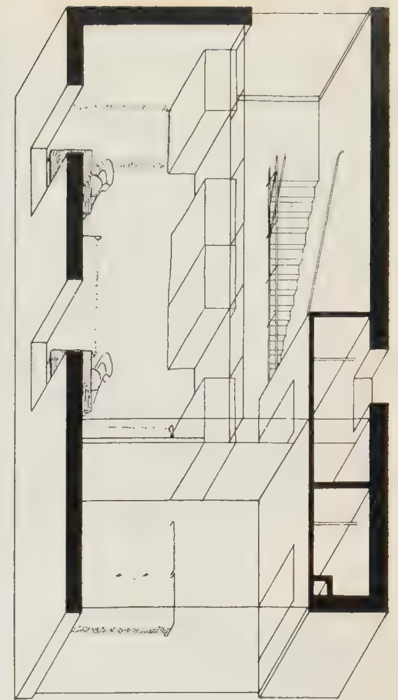
De moderne architectuur staat in wezen voor dezelfde opgaven als in 1930, maar me ongekend grotere mogelijkheden en ervaringen.

*) Daarnaast is er natuurlijk ook een serieuze individuele architectuur, die op verschillende gebieden belangrij persoonlijk werk leverde, dat echter min of meer buiten de grote stroom van de algehele ontwikkeling staa

8 1951 De mogelijkheid om b.v. voor wijzigende gezinsvormen de woningindeling te veranderen bij gebruik van traditionele bouwwijzen.

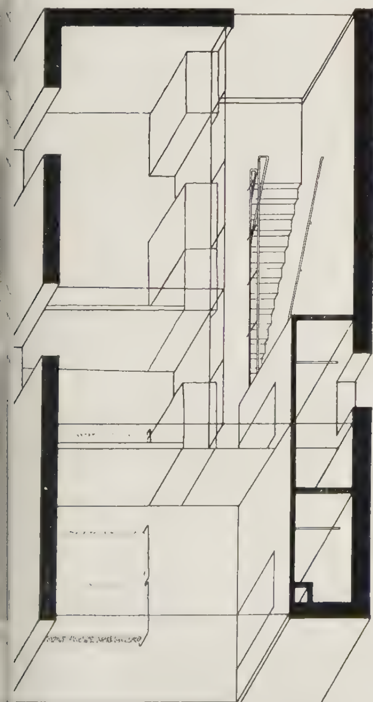
Oudersslaapkamer en zolderruimte

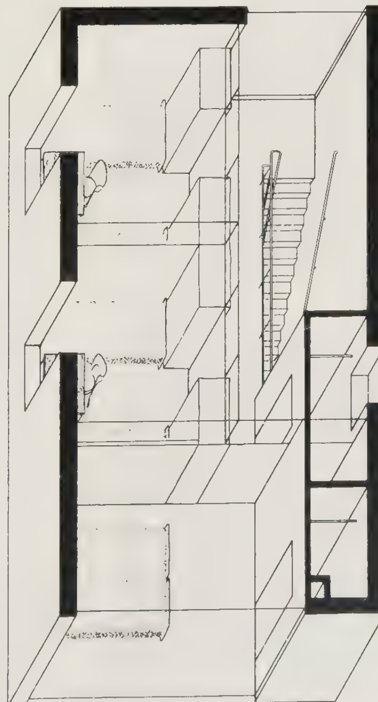
Oudersslaapkamer, 3-pers. kinderslaapkamer

28

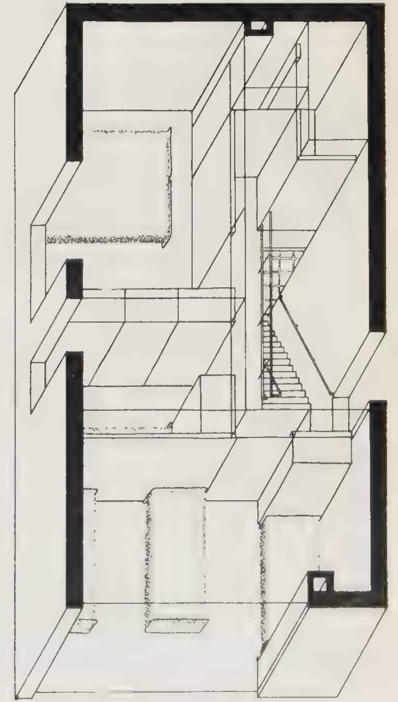
Oudersslaapkamer, 1-pers. kinderslaapkamer en vrije ruimte

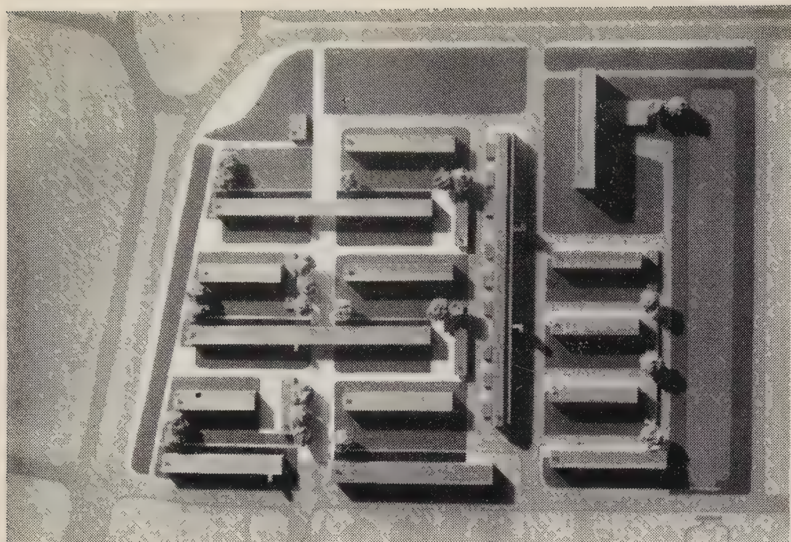

Oudersslaapkamer en twee 2-pers. kinderslaapkamers

Oudersslaapkamer, 1-pers. kinderslaapkamer, 3-pers. kinderslaapkamer

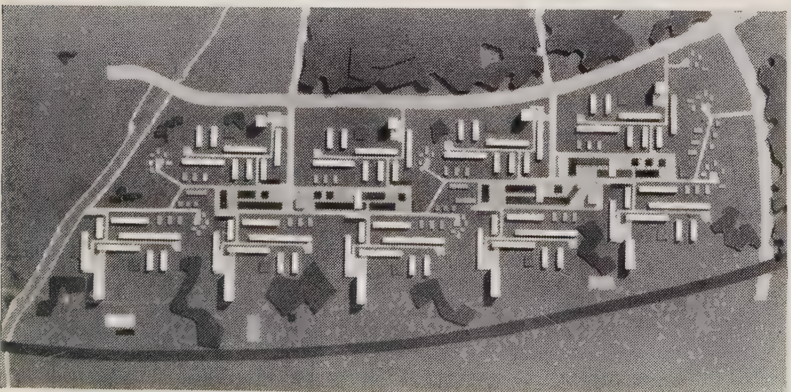
29

29

30

31

In onze maatschappij is het sociale besef veel diepe
en breder doorgedrongen.

Het niet-ambachtelijke bouwen ontwikkelt zich
sprongsgewijs.

De stedebouw stelt de ontwerper voor enorme
nieuwe opgaven.

De moderne kunst heeft zich veel verder ontplooid
en vertakt.

De ontzaglijke gezamenlijke ervaring van de
wereldoorlog heeft de inzichten in het wezenlijke van
mens en maatschappij enorm verdiept.

De moderne architectuur staat voor de taak om
ruimtelijk van dit alles getuigenis af te leggen. Zij
kan dat door functie en constructie te benutten als
stimulansen voor de beleving van de continue ruimte
en de intensiteit en de schaal van het moderne leven.

Door de ontwikkeling en expressie van de moderne
bouwmogelijkheden.

Door de integratie van stedebouw en woningbouw
tot een levenwekkend milieu voor de moderne
democratische maatschappij.

Door het helder bepalen van de verhouding tussen
de vrije beeldende kunsten en architectuur.

Zij kan dat echter alleen, wanneer zij zuiver zichzelf
blijft, zonder knipogen naar traditionalisme en classi-
cisme, zonder het — ook zijdelings — schragen van
„bezit en macht", zonder romantiek, zonder vaagheden,
zonder terugval in het decoratieve.

Alles tezamen zie ik in het werk van Van den Broek
en Bakema en in hun gehele houding, verstrengeld
met het zoeken naar een verder uitbouwen van de
moderne architectuur, een nabloeier van het expres-
sionisme in het bouwen.

Het spontane, het emotionele, het hyper-persoon-
lijke, het soms onduidelijke, het ligt alles in deze lijn.

In de huidige situatie is m.i. een moderne vorm
van expressionisme, zoals deze in het werk van Van
den Broek en Bakema door het streven naar een
functionele architectuur heen loopt, een gevaar.

Expressionisme is immers iets, dat in de architectuur
achter ons ligt.

Het gaf uiting aan de (prachtige) opstand van
de moderne mens tegen de maatschappij van de
eerste helft van deze eeuw. Het werd als zodanig ook
gekenmerkt door een overmatige nadruk op het
gevoelsmatige en persoonlijke.

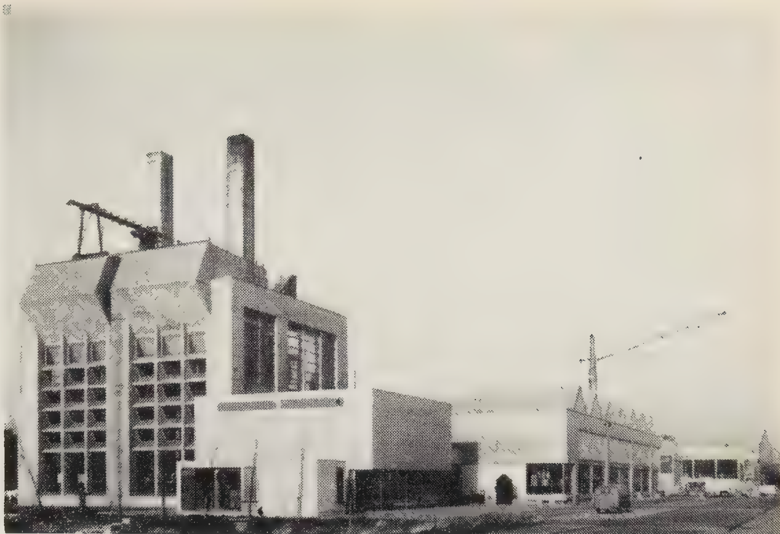
De moderne architectuur vraagt geen opstand tegen,
maar aanvaarding van en medewerking aan het
moderne leven en de kunst moet daarbij het offer
brengen van de onderwerping aan de disciplines van
onze tijd en van de beperkingen in het individueel
uitleven. Daarom is in het bouwen de tijd van het
expressionisme voorbij.

Samenvattend zou ik willen stellen dat het bureau
Van den Broek en Bakema sinds de oorlog in ons
land het duidelijkst en op grote schaal en in veel-
zijdigheid de moderne architectuur beleden heeft.

Het introduceerde daarbij echter een moderne vorm
van expressionisme met het daaraan verbonden dikwijls
onduidelijke en overpersoonlijke, dat aan de moderne
architectuur in wezen vreemd is.

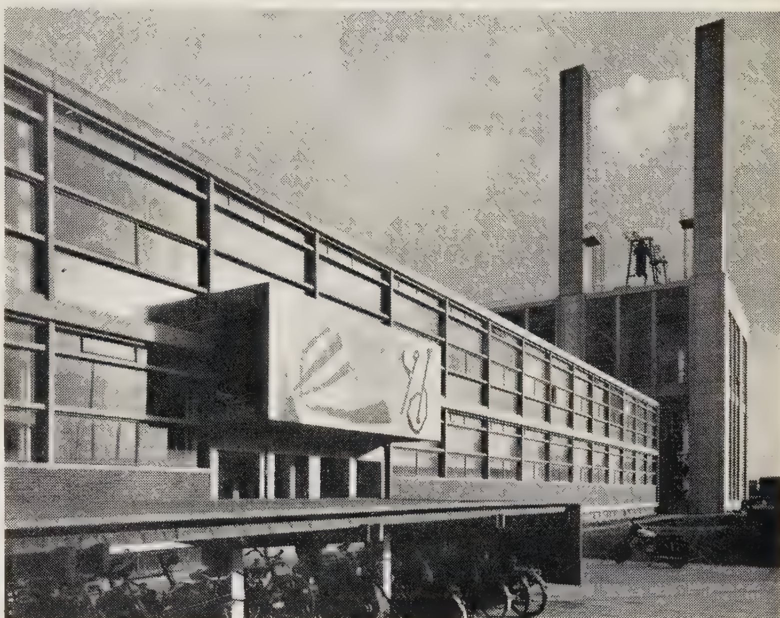
Dit expressionisme is voor het bureau misschien
een onmisbare en op den duur mogelijk zelfs
bevruchtende fase, maar toch geloof ik dat het pas
na bevrijding daaruit die werken zal kunnen brengen
waartoe het potentieel in staat is en waarnaar speciaal
de jongste generatie in Nederland reikhalzend uitziet.

9 1957 Woningbouw in Geuzenveld te Amsterdam.
ariaties in woonvormen in de directe omgeving van elk mens met
engezinswoningen,
oningen met gemeenschappelijk trappenhuis,
alerijwoningen en
aisonnettes.

1955 Bij de winkels en woningen te Velsen bleek het voorschreven hellende dak o.i. een belemmering voor positieve ruimtetwikkeling.

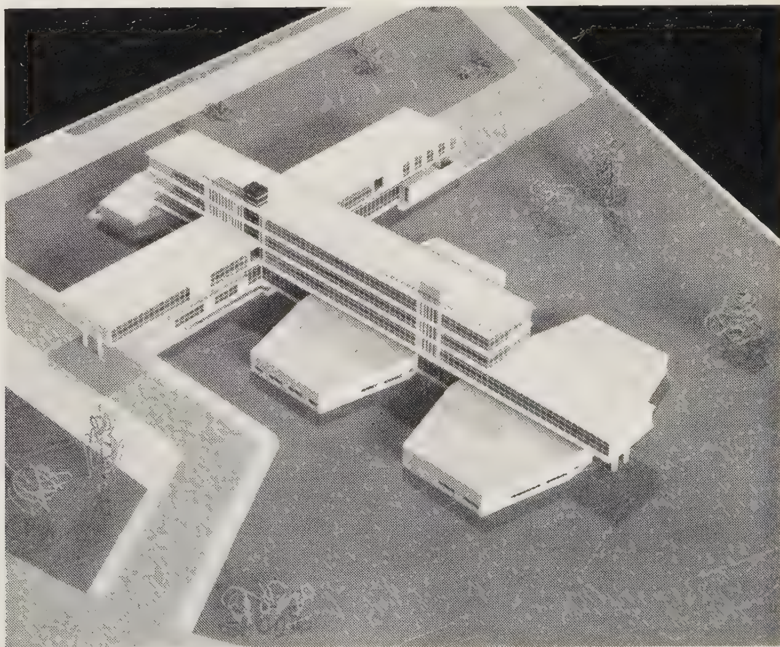
32

1957 Er zijn slechts drie wezenlijk verschillende woonrmen:
- wonen op de bodem onder de bomen (ééngezinshuizen, bungalows);
- wonen tegen de bomen (flats en maisonnettes 3-hoog);
- wonen aan de horizon en boven de bomen (hoge woongebouwen).
ze drie woonvormen kunnen in bijgaand ontwerp tot realiteit rden in de dagelijkse omgeving van elke bewoner. Het is mocratie, die verscheidenheid en mogelijkheid om uit woonvormen kiezen moet bevorderen.

32

1955 Warmtecentrale en laboratoria voor de Technische geschool te Delft.

1957 Gebouwencomplex voor de Wereldomroep te Hilversum. derscheiding van studiogroepen (verzonken in de bodem), adnistratievleugel en de ontvangst en technische dienst.

33

34

a

b

c

1953 Winkelstraat de Lijnbaan te Rotterdam.
e achterzijde is bepaald door de verscheidenheid van winkeltypen. oor luifels, dwarsluifels en buitenvitrines en terrasjes is de straat n stedelijk interieur geworden, dat voortzetting is van het interieur r winkels.
variaties in winkel- en étalage-typen zijn herleid tot een maatoster van 1.10 x 2.20 m. De constructie is in hoofdzaak met prefabriceerde betonelementen.

34

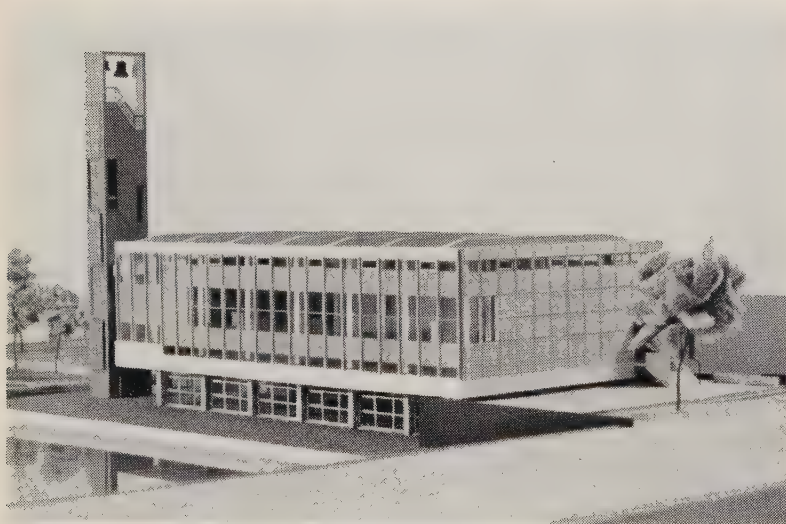

35

35 1953 Kantoor- en kantinegebouw, werkplaats en garage aan de Waalhaven te Rotterdam.
De scheefheid van de situatie en de rechthoekigheid van het betonskelet werden elementen van architectuur.

36

36 1957 Een kerk te Schiedam in een polder tegen een dijk. De hoofdtoegang is vanaf deze dijk, de ruimten voor dagelijks gebruik zijn toegankelijk aan de voet van de toren op het niveau van de nieuwe wijk op polderpeil.
Constructie in hoofdzaak met geprefabriceerde betonelementen.

37

37 1955 Sportcentrum aan de Waalhaven te Rotterdam. Totale openheid en geslotenheid als elementen van architectuur.

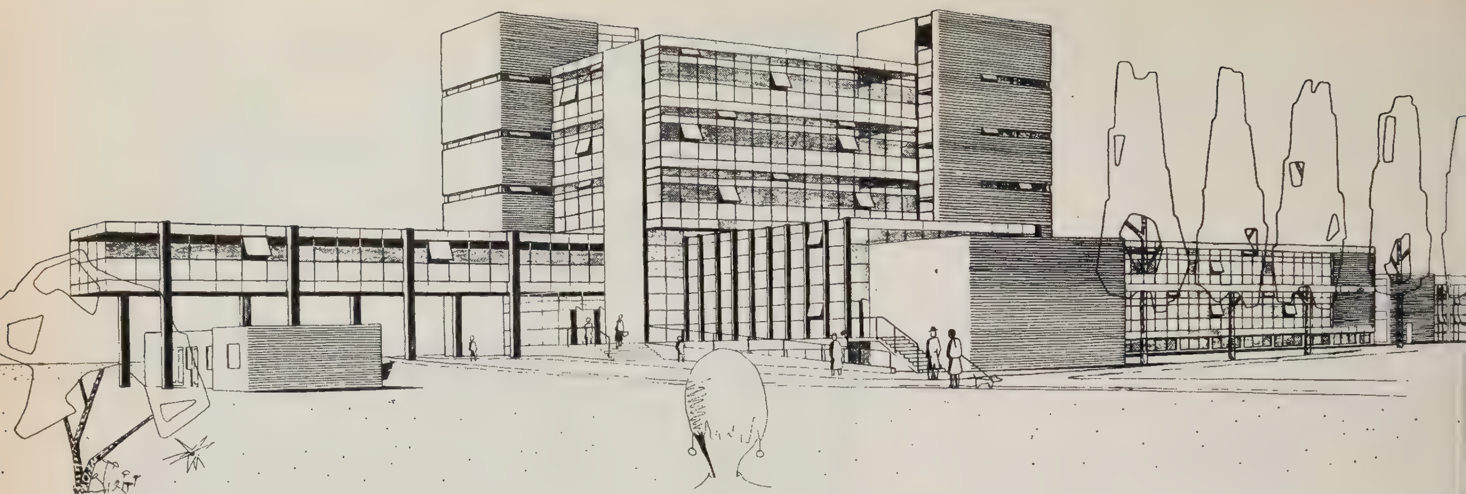
38 1954 Winkel- en kantoorgebouw Huf te Rotterdam.
Begane grond: de glazen stolp over de schoenen,
verdieping: magazijnen achter schokbetonplaten,
volgende lagen: kantoren achter een totale beglazing.

38

38

39

39 1957 Het Montessori-lyceum te Rotterdam.
De gesloten delen voor b.v. trappen, berging, toneel;
de openheid voor de klassen.
Geleding in:
vleugel voor vaklokalen,
hoogbouw voor klassen,
vleugel op kolommen voor de staf,
in het hart de gemeenschapsruimte,
en verder het huis voor de concierge.

40

40 1957 Het hoge woongebouw te Berlijn (,,Interbau'' Wo
viertel).
De woonlagen doorgaande over de inwendige gangen hebben
dwarsventilatie.
De inwendige gangen eindigen in gemeenschappelijke loggia's,
deze gangen tot straten maken eindigend in pleinen, gesitue
boven de bomen en aan de horizon. 40 b

Wederwoord.

In de beschouwing van Van Tijen, naar aanleiding van het werk van on bureau, komen enkele beweringen voor die o.i. nader commentaar vrage terwille van een vollediger verantwoording van dit werk.

Wij herhaalden daartoe de o.i. belangrijkste kritische opmerkingen en geve daarop volgend commentaar.

v. T. Het is ten enen male onmogelijk om het vele werk van het burea volledig of afdoende te bespreken.

Onzerzijds is om deze bespreking dan ook niet gevraagd en wij adviseerde zulks na te laten. Wij trachten grondig en met overtuiging te werken en w meenden dat een gesprek over dit werk op eenzelfde niveau, en niet inciden teel, zou kunnen worden ontwikkeld.

v. T. Als een magneet trok het bureau de beste jongere krachten tot zich.

Sinds onze associatie zijn mensen uit binnen- en buitenland in ons burea werkzaam geweest, maar de kern, waarmee we tot ideeënkracht konde komen, was reeds vóórdien in het bureau werkzaam en heeft zich ontwikke in het werk, dat men ons opdroeg.

v. T. In de Stijlgroep had Nederland zijn werkelijke bijdrage gelever Deze lijn moest méér worden voortgezet dan die van het functionalisme.

Wij denken dat in de Stijlgroep voor Holland en de wereld pionierswe is verricht met inzet van gevoel en verstand. In de daarop volgende functione ontwikkeling zijn o.i. de gevoelsmatige overwegingen te veel „untergeordne geworden in een door het verstand te sterk beheerste hiërarchie.

Het functionalisme kan o.i. alléén dan verder ontwikkeld worden, ind vormwil weer even positief wordt aanvaard als destijds gesteld werd do „L'Esprit Nouveau" of Nieuwe Beelding.

Dit mag echter niet opgevat worden als een ontkenning onzerzijds van noodzaak om elk bouwprogramma bruikbaar te maken door daarin funct te onderscheiden en daaruit architectuur te ontwikkelen.

Terecht heeft het functionalisme op deze noodzaak gewezen. Wij hadd in de kritiek van Van Tijen willen vernemen, waar hij deze functies genegee vindt in ons werk.

v. T. Het werk van het bureau Van den Broek en Bakema wordt gekenmer door een romantisch emotionele aanpak in tegenstelling met de logische rustige aanpak, die de Stijlgroep-activiteit zou hebben gekenmerkt.

Nu denken wij dat deze aanpak van de Stijlgroep allesbehalve logisch rustig is geweest. Integendeel. Van Doesburg was o.i. meer een bulldozer Mondriaan een vlammenwerper, die platwalsden en wegschroeiden door kracht van hun ideeën. Zij schiepen een nieuwe realiteit en hun vernietigi van de oude is daardoor verantwoord.

Zij zijn daardoor voorbeelden van „l'Homme revolté" van Camus werden bewogen door dat wat Camus (blz. 316) citeert van Van Gogh: „. . . Je puis bien, dans la vie et dans la peinture aussi, me passer du b Dieux. Mais je ne puis pas, moi souffrant, me passer de quelque chose c est ma vie, la puissance de créer".

v. T. De „function of form" brengt ons bedenkelijk dicht bij de „vor oorzaak" van Molière.

Dit vinden wij echter niet bedenkelijk maar eerder een reeds vaker door o geuite erkenning van de positieve bijdrage, die Molière heeft geleverd a de Nederlandse architectuurontwikkeling. Hij heeft n.l. na de Stijlgro opnieuw de ontwikkeling van het beschouwende element gestimulee Bedenkelijk vonden wij het feit dat Molière en zijn volgelingen

hun beschouwingen de nieuwe filosofie en de daarop gebaseerde Nieuwe-Kunst-uitingen in de (vaak pauselijke) ban hielden.

v. T. Typisch blijkt Bakema's opvatting over de vorm in een artikel dat hij schreef voor Architects' Yearbook.

Dit artikel, als deel van Architects' Yearbook 1957, is nog niet verschenen. Het citaat eruit wordt in Van Tijens beschouwing verkeerd geïnterpreteerd. De vergelijking tussen de woongebouwen in Marseille en Nantes is n.l. deel van een betoog, dat dient om te verduidelijken dat de kunstenaar nog steeds niet het juiste contact heeft met de mens, waarvoor hij werkt. Hij zal om dit contact te krijgen zijn atelier moeten verlaten, minder specialistisch moeten worden en niet wachten tot in het atelier het survey-rapport wordt gebracht, b.v. in dit geval betreffende de plaatsing van school en winkels in een woongebouw. Het is n.l. niet zo, dat eerst dan het werk van de architect zou beginnen.

Het vormproces is éérder begonnen, n.l. bij het opstellen van de survey en de architect kan bij dit opstellen de vormgevoelige zijn, die wijst op de vormkonsekwenties van de door economen of technici te formuleren aspecten.

Als hij niet bij die bron activeert, komt hij te laat met zijn vormgevoel en ontstaan resultaten als b.v. de zich in Nederland uitspreidende monotonie in de woningbouw.

Hij moet mee aan de surveytafel zitten om te helpen bij het gelijktijdige (simultaan) verantwoorden van alle aspecten. Dit simultaan verantwoorden is het meest kenmerkende van de huidige fase in de ontwikkeling van wetenschap en kunst. Hierbij geldt niet meer alleen het feit dat 1 + 1 = 2 is, als een noodzaak om de optelling te maken, maar eerst wordt verantwoord of het resultaat (het getal 2) wel juist is in de serie van omstandigheden, waarin het getal gebruikt moet worden.

Misschien blijkt door die verantwoording dat de getallen 1 + 1 onbruikbaar zijn.

Men kan in de huishoudraden c.s. precies uitvinden, hoe de voorzieningen voor eten, studeren, slapen, spelen en opbergen moeten zijn. Maar de optelling van deze activiteiten geeft nu eenmaal nog geen leven, laat staan wonen.

Dat wordt het pas, indien de afzonderlijke aspecten worden geformuleerd gelijktijdig rekening houdende met de relaties tussen al deze aspecten. De functie n.l. van de relatie tussen de verschillende aspecten dient in dezelfde mate (waarschijnlijk méér) verantwoord te worden dan de functie van elk afzonderlijk aspect.

En het verantwoorden nu van de functie van deze relatie is het verantwoorden van de functie van de vorm.

Vorm is niet anders dan het concretiseren (visueel maken) met materialen (en dus constructies) van betrekkingen, die op hun beurt bepaald worden door de meest menselijke eigenschap, n.l. het instinkt om zich morgen bewuster te zijn dan gisteren van de betrekkingen waardoor alles is en wordt.

De mens wordt vollediger mens door het leven vollediger te leren kennen met gevoel en verstand.

De architect in het bijzonder dient zijn verbeeldingskracht te ontwikkelen ten behoeve van het doorgronden van deze betrekkingen tussen de dingen.

Hij zal daardoor het leven als totaliteit aan de orde blijven stellen ook aan de tafel, waar specialisten de afzonderlijke aspecten in het gesprek brengen.

Hij zal daardoor werkelijk het leven dienen en niet de esthetiek.

Architectuur, die op deze basis wordt ontwikkeld, zal zijn hoogste functie in het leven kunnen vervullen en het is deze functie, die alle andere betekenis geeft.

In Harvard U.S.A. hield Robert Oppenheimer onlangs een inleiding over de laatste ontdekkingen op natuurkundig gebied. Hij besloot met:
„. . . it is not a question of abandoning the old, but of supplementing and transcending it . . ."

Hieraan valt ook te denken bij Van Tijens kritiek op de in hout met Bulldog-kramplaten geconstrueerde trap te Brielle.

v. T. De trap te Brielle is te ambachtelijk om deel van de moderne architectuur te zijn.

v. T. Waarom bij de Galeries Modernes al die zwaarte in de lucht? Waarom die geforceerde vertikale driedeling bij Huf? Nog aanvechtbaarder is de uitwendige compositie van het meubelmagazijn De Klerk.

Bij rustiger beschouwing houdt de architectuur van Wassen, Ter Meule en Van Vorst geen stand. De zware betonbalken en het metselwerk hange in de lucht boven het glas, de luifels hangen daar weer aan.

Alles tezamen is het werk van het bureau Van den Broek en Bakem een nabloeier van het expressionisme in het bouwen.

Indien we niet in een beschouwing van het vooroorlogse expressionisme wille vervallen, zouden we er het volgende van kunnen zeggen:

Het onevenwichtige beklemtonen van enkele functies ter wille van h visuele resultaat is expressionisme.

Daarin ligt dan de erkenning besloten van het feit dat de gegevens va het bouwprogramma herleid dienen te worden tot bepaalde functies terwil van de ontwikkeling van dit bouwprogramma tot architectuur, maar gelij tijdig — en daarin ligt nu juist voor ons het zwaartepunt — het beleven-va het-resultaat-in-het-ontwerp-proces.

Het geduldig en ongeduldig beleven van het proces waarin functies t vormen komen en vormen tot functies. Vorm dus in de zin van het visue maken (concretiseren) van de betrekkingen tussen de verschillende functie

Soms bleven in het resultaat van ons werk de functies duidelijker kenba dan de functie van de vorm b.v. in de Lijnbaan, waar het streven naar bouw methodiek ter wille van verscheidenheid en flexibiliteit resulteerde in e zekere losheid, die alleen door zijn oorzaak is te verantwoorden. Som wint de functie van de vorm het te veel, zoals in De Klerk, waar aansluiting met het aangrenzende gebouw van Jungerhans (vandaar d uitsteeksel in een terugliggend gedeelte, vanwaaruit een mooi uitzicht mogel is in de Binnenweg) en de toekomstige voortzetting van de Lijnbaan, vo ons zwaarder woog dan de expressie van het interieur in het exterieur.

De voor Van Tijen onbegrijpelijke driedeling is hier ontstaan door

1 - étalagefront op begane grond

2 - de eerste verdieping met bovenlicht en profiel van de Lijnbaan

3 - de opeenvolging van de bordessen achter het aluminiumfront, belic vanuit de hoeken van het gebouw (de bordessen in plaats van doorgaan verdiepingsvloeren scheppen de gevraagde flexibiliteit en continuïteit vo de meubeltentoonstelling).

De toren is de kern van het in de toekomst uit te breiden gebouw. In de torenvormige opbouw is alle dienstruimte ontworpen en in het hoogste gedee daarvan de studio.

De geglazuurde steen is gekozen om samenhang te scheppen met Wass Ter Meulen en Van Vorst. De architectuur van dit laatste gebouw is o bepaald door de konsekwente toepassing van de mogelijkheden tot ov kraging met gewapend betonconstructies. Het lijkt ons een moeilijk vol houden standpunt om deze toepassing ontoelaatbaar te vinden voor architectuurontwikkeling.

Verder lijkt het ons in verband met Van Tijens pleidooi om het mode leven te aanvaarden goed om nog eens te wijzen op het „raison d'être" v de gekozen afwisseling van open en dicht.

Deze is zó, dat terwille van de praktische bruikbaarheid een geslo wand is ontworpen, waarin ten behoeve van plaatsing van wandkasten, e tevens een mate van openheid werd behouden, die het personeel en bezoekers ten goede komen doordat visueel contact met het stedelijke interi en b.v. wolkenluchten mogelijk blijft.

Bovendien is door de afwisseling van open en dicht ook de individualit van elk lid van het driemanschap kenbaar gebleven.

Het leek ons goed om in onze hedendaagse maatschappij, ondanks de z voltrekkende schaalvergroting, het persoonlijk initiatief aldus kenbaar houden.

Bij Huf is een door Stadsontwikkeling gevraagd profiel van lage aanbo en hoog accent langs de Hoogstraat in het bouwprogramma herleid tot:

1 - begane grond met een étalage, als een glazen stolp ontworpen,

2 - verdieping met magazijnen en ateliers achter schokbetonplaten,

3 - kantoorlagen met een totale beglazing (curtain wall), terwille van zov mogelijk daglicht benutting op de kantoorvloeren. Dit lijkt ons nog ste verantwoord en duidelijk.

Men kan deze accentuering van functies misschien iets te nadrukke vinden, maar mogen we s.v.p. in de Nederlandse architectuurontwikkeling n persoonlijk blijven of betekent de door Van Tijen gepropageerde onderwerp aan de disciplines van onze tijd het opgeven van het persoonlijke?

Dan zouden we elkaar na de „downperiode" van het traditionalisme, via het „shake-hands"-compromis, nu gaan samen stoppen tot een moderne eenheidsworst, die dan toch zeker even moeilijk te slikken zal zijn als de naar aanleiding van de tentoonstellingen Ahoy en E 55 door Van Tijen geciteerde „volle levers".

Wat in de architectuur precies vóór of achter ons ligt is ons niet zo duidelijk. We voelen ons midden in het leven, niet er vóór en niet er achter, niet er boven en niet er onder. Maar dat we ons midden in het leven voelen en geen behoefte hebben om een van de vooroorlogse etiketjes te gebruiken, mag toch nog niet knipogen naar classicisme, traditionalisme of expressionisme worden genoemd.

Deze bewering van Van Tijen lijkt ons wel de grootste verwarring te stichten, vooral onder de jongsten (jong - jonger - jongst) die dan volgens hem reikhalzend zouden uitzien naar een volgend werk van ons bureau, dat duidelijker en minder persoonlijk zou moeten zijn?

Van Tijen werkt sinds kort zelf met een groep jongeren. Het eerste resultaat is het vriendelijke bejaardentehuis te Zandvoort met mooie gangen en veel afwisseling in ruimten, mede door het scheef laten kruisen van twee vleugels.

Moet dit na de beschouwing over ons werk dan ook niet als expressionisme worden aangeduid? Niemand zal het de ontwerpers kwalijk nemen, maar hoe past dit nu in de vaderlijke vermaning aan ons?

v. T. De moderne architectuur staat in wezen voor dezelfde opgaven als in 1930, maar met ongekend grotere mogelijkheden en ervaringen.

Dit is gelukkig dan weer een slot dat de etiketjes doet vergeten en waaraan we gaarne het volgende toevoegen.

Van 1930 tot 1957 had o.i. een accentverschuiving plaats van specialisatie naar integratie.

Moest in 1930 de toepassing van nieuwe produktiemethoden nog gepropageerd worden voor de bouwindustrie, nu is dit proces praktisch zover gevorderd dat de mogelijkheden overzien kunnen worden, maar ook de gevaren als b.v. het bevriezen in dit industrialisatieproces van b.v. woningtypen en de daaruit ontstane monotonie, die een grove ontkenning is van de behoefte aan variaties in typen, waarom het leven in een democratische samenleving vraagt.

Was in 1930 stedebouwkundige en architectonische planning een begrip, waarbij het leven herleid werd tot b.v. vier functies — wonen, werken, verkeer en ontspanning — nu weten we dat deze analyse basis is voor vormgeving, onder voorwaarde dat gelijktijdig de relatie tussen de functies als vormbepalend begrip wordt gehanteerd.

Werd in 1930 de nieuwe relatie tussen binnen- en buitenruimte als karakteristiek van nieuwe architectuur geïntroduceerd, nu wordt de konsekwentie ervan voor het stedebouwkundige interieur realiteit en wordt het daardoor noodzakelijk de verhouding tussen stedebouwer en architect te herzien.

Werd in 1930 verondersteld dat uit de analyse van functies de vorm zou volgen, nu weten we dat ook gelijktijdig de functie van de vorm daarbij verantwoord dient te worden.

We staan, denkende aan de actuele situatie, voor een paar duidelijke taken, die toch wel iets anders liggen dan in 1930:

1 - Onze maatschappij zoekt zijn weg naar een nieuwe (grotere) schaal van produceren met nieuwe technische middelen. Hierdoor ontstaat het gevaar dat de persoonlijke schaal verloren gaat in een reeds in sterke mate ons omringende eentonigheid (monotonie). Het meest wezenlijke element van een democratische samenleving dreigt daarbij verloren te gaan, n.l. de mogelijkheid tot vergelijken van verschillende levenswijzen.

2 - De verandering in produktiemethoden is kenmerk van een totaal proces van veranderingen, die ons gehele leven omvat. Dit is een dynamisch proces, waarvan het overgaan van de ene toestand naar een volgende het meest kenmerkende is. (Bergson: je constate d'abord que je passe d'état en état.)

3 - De architect kan hierbij helpen en stimuleren door structuren te ontwerpen voor woningen, werkplaatsen en steden, die mogelijkheid tot verandering laten (flexibiliteit).

4 - Het ruimte-principe, dat zich daaruit ontwikkelt, heeft als belangrijkste kenmerk continuïteit, waarbij de betrekking tussen de bepalende elementen gelijktijdig (simultaan) verantwoord wordt met de bepaling van de elementen zelf. Dit ruimte-principe zal steeds minder dan voorheen betrokken worden op de horizon (de versleten idee van de platte aardschijf), maar meer op de totale ruimte, die nu realiteit gaat worden voor ieder... sinds straaljagers hun tekens schrijven, waar tot voor kort de engelen woonden...

5 - Dit ruimte-principe wordt slechts opneembaar voor het menselijk oog, indien het verband tussen de zelfstandige elementen door de architect verwerkelijkt wordt tot een organisme. Als organisme is het gebouwde dan weer stimulans voor de beleving van het begrip samenhang voor de totaliteit van betrekkingen, waardoor alles is en wordt.

P.S. Mies van de Rohe bouwde vorig jaar zijn architectuurhal van het Institute of Technology te Chicago. Rondom het werk van Mies ontstond destijds de anti-expressionistische slagzin „less is better than more".

Deze architectuurhal heeft een stoep, die voert naar twee deuren, elk 1 m breed, 2 m hoog.

Op de stoep staande, heeft men even een sterk gevoel van vrij zijn voor men door de deuren gaat.

De stoep is van travertin platen en is 15 m lang, 5 m breed en vrij uitgekraagd boven de aarde. Hier was kennelijk „More better than less".

Weg het etiketje door anderen geplakt.

De poten onder het gebouw van Le Corbusier in Marseille en de dakopbouw met het schooltje scheppen ruimte en beëindiging. Is dit een overdrijving die expressionisme moet worden genoemd?

En welke label krijgt Picasso aan zijn geestelijke bagage?

Laat ons liever doorzetten en niet gaan etiketteren!!

J. B. Bakema

Bakema heeft mij goed geantwoord. Eén — één.

Ik heb behoefte aan nog enkele slotopmerkingen.

Expressionisme is een woord, waarmede ik trachtte iets duidelijk te maken, geen etiket.

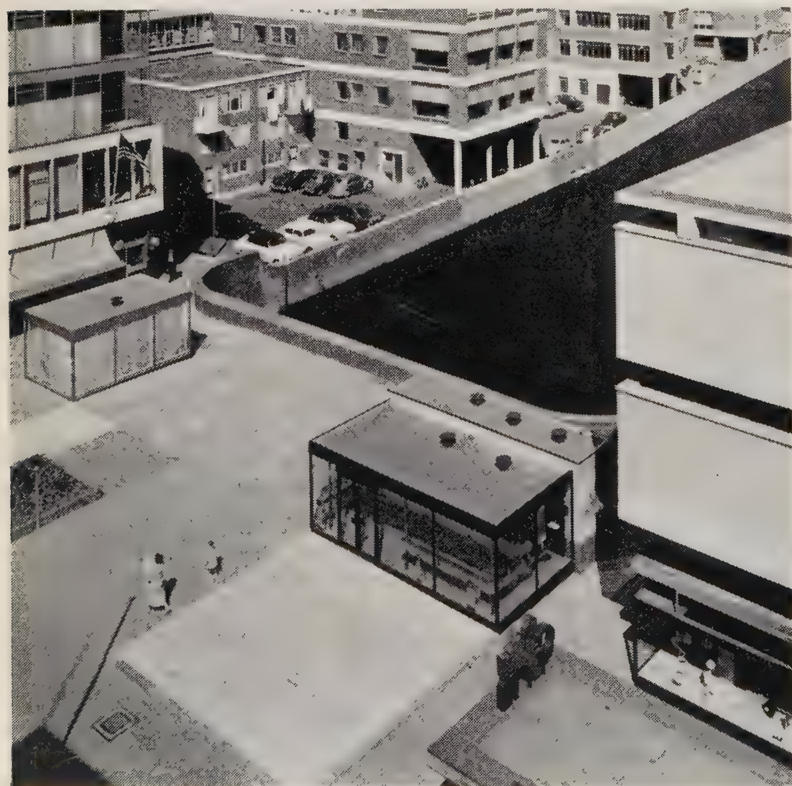
Ik blijf erbij dat het werk van het bureau Van den Broek en Bakema tot nu toe een bepaalde zeer persoonlijke, enigszins emotionele en formele kant heeft, die voor mij niet werkelijk thuis hoort in het uitbouwen van de moderne architectuur, zoals deze door Bauhaus en Stijl werd gegrondvest.

Ik behoef nauwelijks te herhalen dat ik desondanks dankbaar ben voor het vele, wat het bureau op een zeer persoonlijke manier probeerde. Alleen heb ik de indruk, ook na het antwoord van Bakema, dat voor het bureau proberen hetzelfde is als slagen. Volgens mij kan dit natuurlijk alleen maar bij uitzondering of gedeeltelijk werkelijk het geval zijn.

Wanneer dit niet duidelijk gezien wordt, werkt dat verwarrend, speciaal voor de jongere generaties, en het is m.i. een gevaar voor de wezenlijke doelstellingen van het bureau, die Bakema in zijn antwoord mooi heeft omschreven. Hierop trachtte ik te wijzen. Bakema heeft in vijf punten mijn poging tot actuele taakomschrijving aangevuld. Ik ben het daarmede helemaal eens, al blijf ik een vraagteken en waarschuwingsteken zetten bij de „function of form".

Zijn er echter geen anderen, die iets te zeggen hebben over de actuele situatie in de moderne architectuur? „Forum" staat stellig voor hen open, zeker zolang wij, naast de redactie, een uitgever als Van Saane hebben, met zoveel geduld met en interesse voor wat architecten hem met hun discussies aandoen.

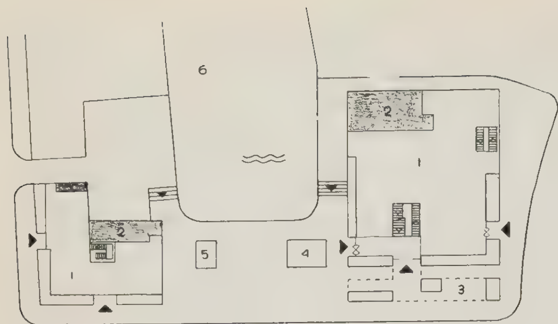
W. van Tijen

Galeries Modernes te Rotterdam

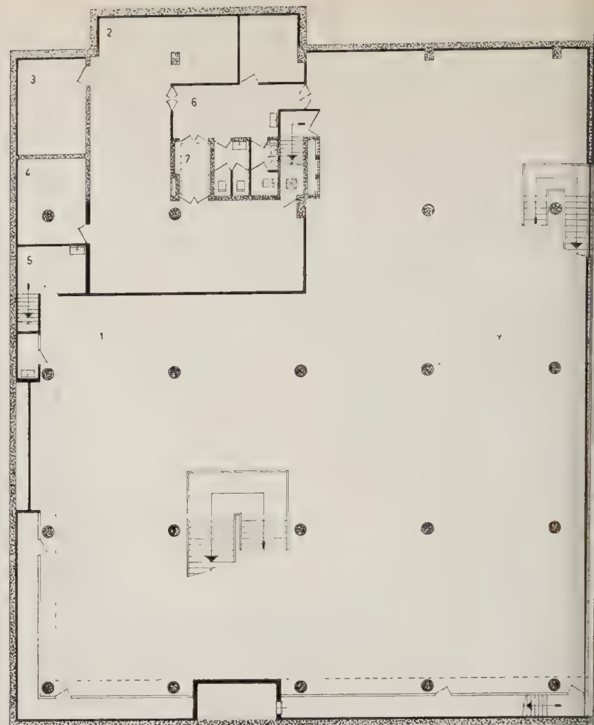
Archn Van den Broek en Bakema
Architect medewerker voor dit project:
J. M. Stokla

Situatie 1—3000

1 winkels (Galeries Modernes en Huf)
2 dienstruimten
3 luifel met vitrine
4 snelbuffet op de brug
5 vitrine op de brug
6 Delftse vaart

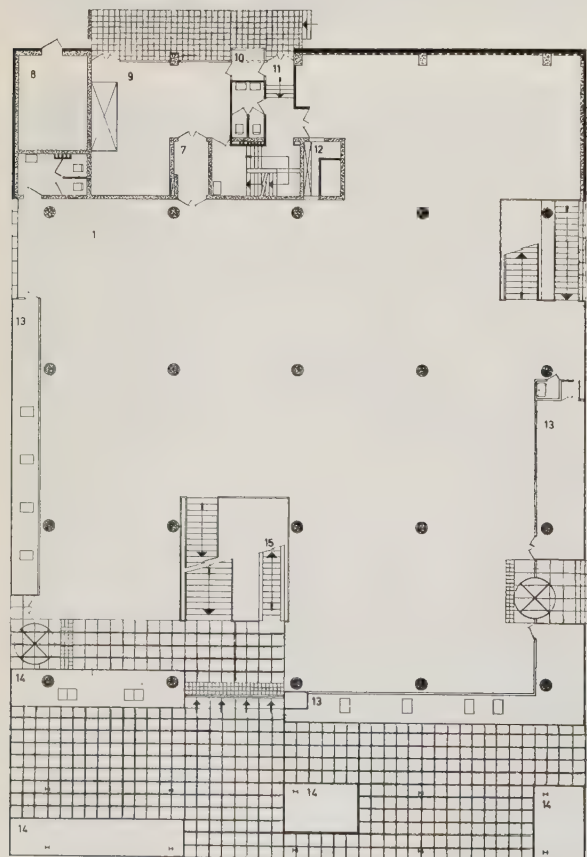

Galeries Modernes te Rotterdam

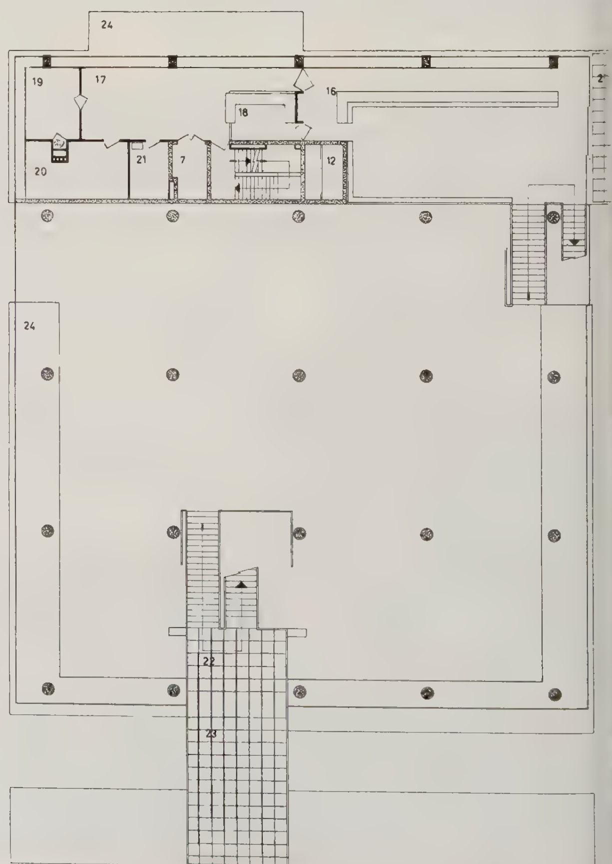
Souterrain 1—40

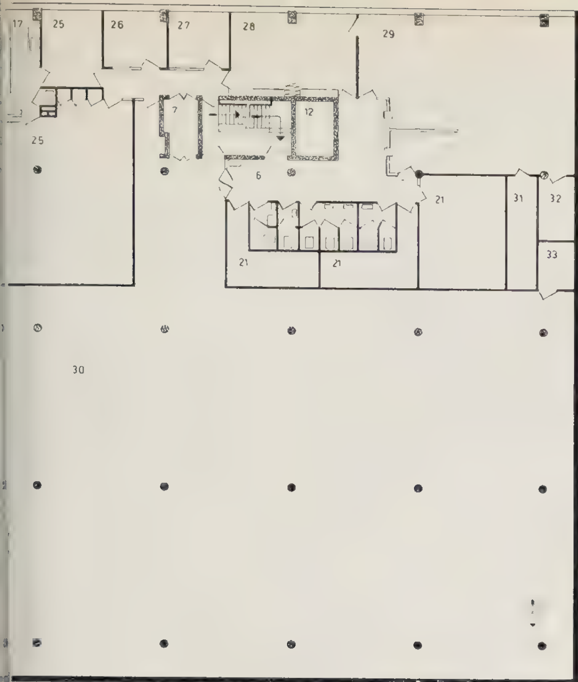
1 verkoopruimte
2 expeditie
3 schakelruimte
4 verwarming
5 berging
6 gang
7 liftkoker
8 traforuimte
9 laadperron of expeditie
10 portier
11 dienstingang
12 airconditioning
13 etalage
14 vitrine
15 roltrap
16 snelbuffet
17 keuken
18 afwas
19 koelkamer
20 voorraadkamer
21 garderobe
22 bordes
23 terras
24 betonluifel
25 kantine
26 modiste
27 horloge atelier
28 chef
29 kantoor
30 magazijn
31 archief
32 telefoon
33 P.T.T.
34 studio
35 liftmachinekame
36 vide terras
37 dak

Parterre

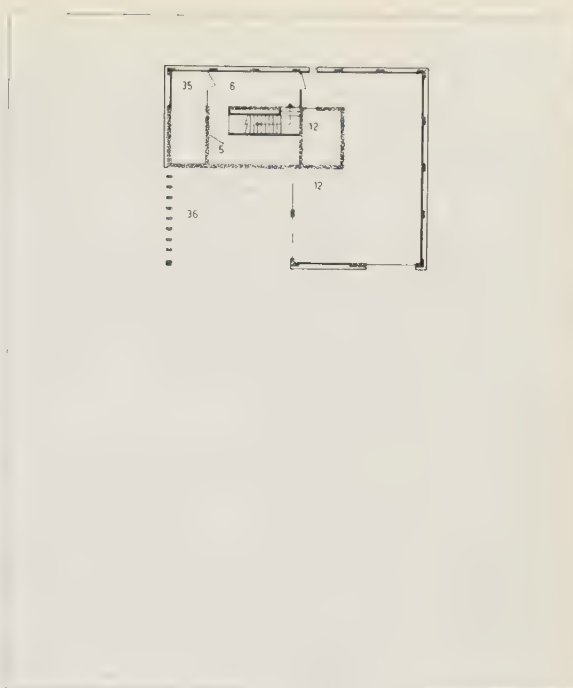

Entre

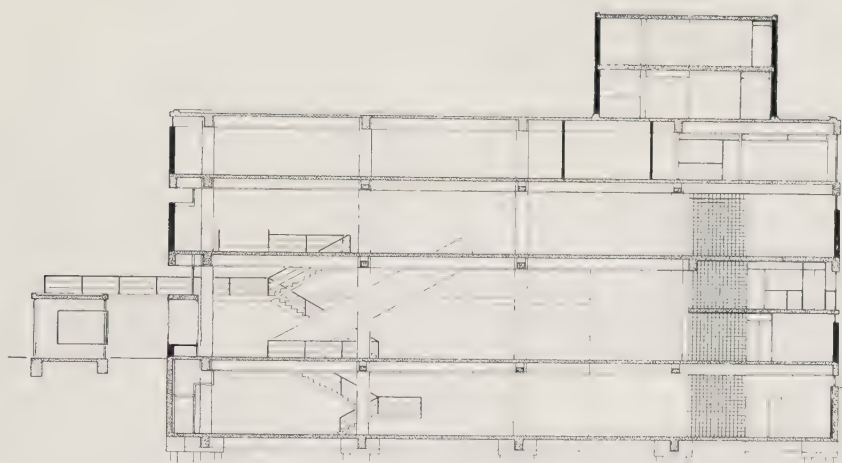

e Verdieping

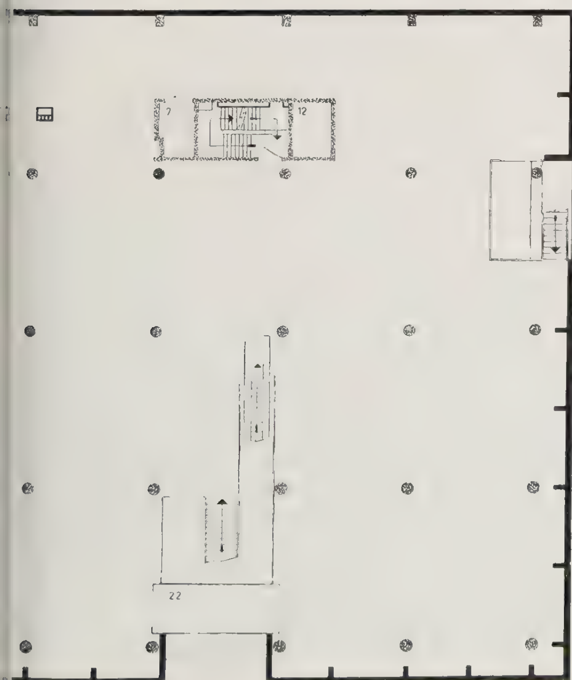

4e Verdieping

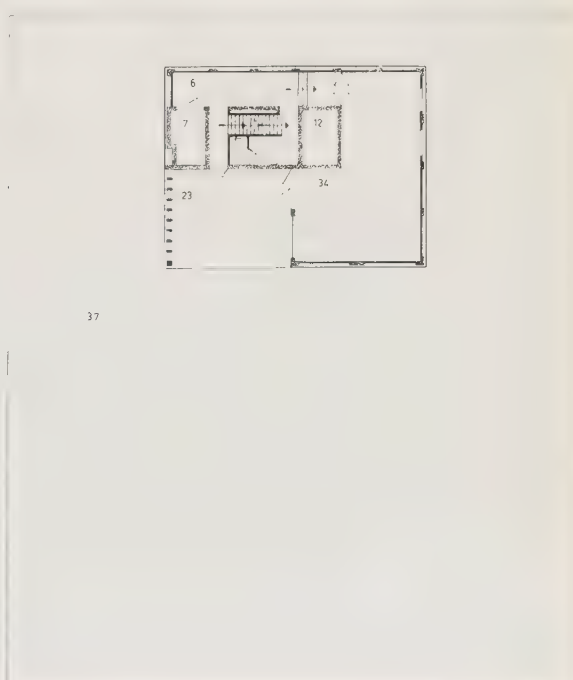

Doorsnede over de lengte

Verdieping

3e Verdieping

Galeries Modernes

...c- en interieur dakterras personeel

De Lijnbaan te Rotterdam

Functionalisme en eredienst

Aan Ds W. Barnard en B. B. Westerhuis

De discussie tussen B. B. Westerhuis en Thomas Nix, die over het vraagstuk van de kerkbouw verhelderend wederzijdse inzichten etaleerde, was voor mij onder meer boeiend, omdat zij ook een deel van mijn opvattingen naar de oppervlakte van het bewustzijn dreef. Het zou aan de hoffelijkheid en waardering te kort gedaan zijn, als ik mij nu nog in het gevorderde gesprek ging mengen. Maar misschien staan Ds Barnard en Westerhuis mij toe het probleem, dat Thomas Nix opwierp, nog eens opnieuw te benaderen en wel langs een gedachtelijn, die tot nu toe niet werd gevolgd, maar voor mij wel aan de gevoerde discussie is ontsproten.

Het „Forum"-nummer, ter gelegenheid van de ARK-tentoonstelling, bevat een in opzet wel-ingedeelde trits artikelen, die het probleem van de protestantse kerkbouw raken. Welbewust gebruik ik dit laatste woord. Want het materiaal van de kerkdienst laat zich niet scheiden van de kerk, zoals Ds Barnard al te kennen geeft als hij het werk van de kerkbouwer zelf „liturgie" noemt. En dit overlappen van terreinen, waarschijnlijk zo klein mogelijk gehouden uit wederzijds respect, heeft in de twee eerste artikelen tot gevolg dat de functie van de kerkbouwer mijns inziens evenzeer wordt overschat als onderschat. Wat hij maakt is liturgie, maar juist daarom iets meer dan een precies passende omsluiting van de diverse liturgische handelingen in hun afzonderlijkheid en hun band tegelijk.

Veilig kunt u beiden ontkennen het tegenovergestelde te hebben beweerd en het zou mijns inziens al bijzonder onheus zijn u zoiets in de schoenen te schuiven. Maar toch proef ik uit uw bijdragen een appreciatie, die het functionalisme nogal dicht bij de „zakelijkheid" zoekt en, naar mijn vrees, de kerk te zeer als omheining van een liturgisch program naar voren schuift.

Is de kerk liturgie, omdat zij dak en muren rond de liturgie is, of omdat zij naar eigen aard een rol in het geheel vervult? Vooral het slot van Westerhuis' artikel maakt mij pas duidelijk, hoe veel zijn visie van de mijne verschilt. „Geen schone, waardige, edele of verheven vorm a priori, waarin plaats is voor de eredienst, maar vorm en ruimte, ontsproten en opbloeiend uit de eredienst." Westerhuis zegt zelfs „Wanneer de eredienst in de kerk werkelijk levend wordt, wanneer avondmaalstafel, doopvont, preekstoel, orgel, kniel- en zitbanken geïntegreerde, in de eredienst functionerende elementen zijn, dan zal de architect daaromheen zijn ruimtelijke begrenzing kunnen concipiëren". Maar ik zou Westerhuis de vraag willen stellen in hoeverre dit uitgangspunt, culminerend in „geen edele vorm a priori" de kerkbouwer ooit verder kan brengen. Naar mijn mening helpt het de architect alleen achteruit, want wat betekent zijn stelling anders dan een passiviteit ten opzichte van de werkelijk levend geworden eredienst. Kan alles afhankelijk worden gemaakt van de rol en het samenspel van preekstoel, avondmaalstafel, orgel, kniel- en zitbanken, of heeft de architect samen met de opdrachtgevende gemeente deze elementen hun levensexpressie te geven door de compositorische rol, die de architectuur op eigen wijze als belangrijk deel van de liturgie kan spelen?

Deze vraag is belangrijker dan ze op het eerste gezicht lijkt. Juist de aan de dag gelegde voorliefde voor de Ned. Herv. kerk te Loosduinen demonstreert naar mijn mening hoe Westerhuis achter zijn formuleringen „plus royaliste que le roi" (in casu architect Sijmons) is. Goed; het Loosduinse kerkgebouw vertoont de trekken van een organisme, waaraan Ds Barnard blijkbaar gaarne denkt: een aparte ruimte voor avondmaalsviering en een zaaltje à double usage. Het ideaal van de ene ongedeelde ruimte is prijs gegeven. Maar bestaat er nu plotseling geen waardige vorm meer a priori, b.v. voor de diverse lokalen en hun verbindingen? Waar blijft de eigen taal van de architectuur, wanneer ze niet a priori vanuit een eigen wettelijkheid, de vraagstukken van concrete vormgeving benadert? Niet de liturgie kan bepalen wat een waardige of sacrale architectonische vorm is, maar alleen de bouwkunst zelf.

Twijfel aan deze stelling lost de architectuur op in ruimtelijke functies van zakelijke aard en de ruimten weer in wanden en afdekkingen van even zakelijke aard.

Dat is juist na de tweede oorlog ook in ons land doorzien, toen de architecten tot verzet overgingen tegen het leggen van een gebouw op de ontleedtafel. „De anatomische les" in de bouwkunst heeft zijn zin gehad bij het afrekenen met de over- en uitgeleefde compositorische schema's, maar bracht architectuur als kunst van het samenstemmen en doen-ineenvloeien van de ruimten aan de rand van de zelfontbinding.

En ik vrees dat speciaal het standpunt Westerhuis, die het functionele vooral laat heenwijzen naar de verrichtingen in het gebouw, neerkomt op een nieuw aanrollen van deze snijtafel.

Ik meen zelfs dat het verleden duidelijk heeft bewezen hoe bijvoorbeeld de onverdeelde ruimte juist ideaal kan zijn voor een levende liturgie in het kerkgebouw. Juist een gebouw dat uit zich de verhevenheid bezit om sacraal te kunnen worden genoemd, zal in zijn onaantastbaarheid innerlijk iedere eredienst verdragen en zijn idealiteit onderstrepen. Wij behoeven slechts aan de levende liturgie van de eerste christentijd te denken — overigens zonder ook maar een ogenblik het naspelen van hun vormentaal te overwegen

— om het bewijs ter tafel te voeren. Een antieke en a priori gegeven ruimte bleek geschikt en opgewassen tegen de eisen van Woord en Tafeldienst en zelfs verrassend goed als samenbrenger van de diverse liturgische elementen.

In 1957 lijkt mij, theoretisch gesproken, een overeenkomstige gedachte nog te gelden. Of praktisch de economische beperkingen niet noodzakelijkerwijs tot een minimaliseren op het liturgische program leiden, is een vraag, die buiten de architectonische kwestie staat. Maar wie bijvoorbeeld drie lokalen kan bouwen zal er zeker één kunnen bereiken, waarin alle liturgische elementen tot hun recht kunnen komen.

Mits althans de architect zich ervan bewust blijft, dat zijn vak een eigen taal heeft te hanteren en dat is een taal, die hij evenmin van de dominee als van de bakker kan leren.

Mr. A. J. J. van Rooij

Enige beschouwingen over „Het Streekplan"

(Opmerkingen over stedebouwkunde en administratie naar aanleiding van een proefschrift.)

Par. 1. Inleiding

In de loop van 1956 verscheen bij van Gorcum te Assen in de serie „Recht en Maatschappij" een boek, getiteld „Het Streekplan", geschreven door Dr. P. D. M. Pijnenburg. Het lijkt me alleszins de moeite waard, de in dit werk gevolgde gedachtengangen en constructies in „Forum" nader onder de loupe te nemen, maar dan niet slechts beschrijvend en critisch analyserend, maar ook met enkele ruime vergezichten in richtingen, waarin zowel de stedebouwkundige als de maatschappelijke ontwikkeling hun optimale ontwikkelingskansen zouden krijgen.

Allereerst een open doekje voor de grote belangstelling, welke Dr. Pijnenburg voor ons stedebouwkundig vak blijkt te bezitten, en de grote belezenheid, welke uiteraard in het compilatie gedeelte het meest tot uiting komt, maar ook de opbouwende gedeelten een grotere diepte geeft. Een dergelijke diepe en warme belangstelling voor de stedebouw komt in juridische kringen niet zo vaak voor, naar het schijnt.

Het boek (dat als proefschrift geschreven werd) begint met een vrij omvangrijk historisch overzicht; in de rest wordt naast allerlei beschouwingen van principiële aard de ontwerp-Wet op de Ruimtelijke Ordening (voorzover deze slaat op het onderwerp) nader beschreven, verdedigd en geanalyseerd. Onderstaande overwegingen zullen geen betrekking hebben op het historisch gedeelte en ook zoveel mogelijk niet op het meer concrete terrein treden van bovengenoemde ontwerp-Wet [1]); onze kritiek betreft de principiële grondslagen.

Voor enige bijdragen op principieel gebied kan ook de „technische" stedebouwkundige (onderzoekend en/of ontwerpend) dankbaar zijn. Hierbij zij gedacht aan het aandringen op „eerlijkheid" van de verschillende ruimtegebruiksgroepen ten opzichte van elkaar, waardoor dus voorrangsconstructies voor één belang (bijv. de landbouw, de waterstaatswerken) afgewezen worden. Ook kan men denken aan een interessant betoog op pagina 166, waarin het gaat om het vraagstuk van het „aantasten" van het „ideaal afgewogen plan" ten bate van bezwaarschriften.

Verder zij in dit verband gewezen op de lans, die gebroken wordt voor verdere „democratisering" van uitbreidingsplannen in de zin van plannen voor Amersfoort, die de bevolking in een grote hal getoond werden (vgl. pagina's 186 en 205). Hoe in concreto voor streekplannen deze democratisering zou moeten plaats vinden, wordt echter helaas niet uitgewerkt.

Par. 2 Kritiek

Naast deze positieve elementen geven echter verschillende geponeerde en impliciet aanwezige standpunten aanleiding tot de volgende kritiek:

1 Het gehele werk blijkt in eerste instantie uit te gaan van de inleiding van de wetgeving en het beleid in *drie sferen, Rijk, provincie en gemeente* (vgl. pag. 98). Hierin sluit het dus aan bij het recente verleden. Het lijkt echter voor de administratie van belang, vooruit te zien en bestaande tendenties goed aan te voelen, evenals dat bij de stedebouwkunde geschiedt. Nu zijn er de laatste tijd allerlei tendenties waar te nemen, die schijnen te wijzen in de richting van een meer soepel samenspel van vele territoriale instanties. Hierbij zij gewezen op de actieve medewerking van de burger (direct), op wijkraden, op waterschappen, plasschappen, en andere „Schappen", op streekorganisaties (streekraden etc.), op landsdeelorganisaties (b.v. Cultureel Contact Zuid Nederland) en tenslotte op Benelux, Euromarkt etc. In dit licht en in het licht van de hieronder verdedigde soepelheden vermindert dan (ook bij een vrij sterk gedetailleerd streekplan „oude stijl") de urgentie van een straffe grens tussen gemeentelijke en bovengemeentelijke zaken, als men er al überhaupt van uit zou gaan, dat deze grens zou *kunnen* worden aangegeven. [2])

2 In het hele werk vindt men als het ware één pleidooi voor allerlei *soepelheden,* welke het concrete stedebouwkundige plan zou moeten bezitten. Soepelheden in de vorm van het niet te concreet vastleggen van bestemmingen, gemakkelijke wijzigingsmogelijkheid, niet te veel regelen (d.w.z. alleen die losse facetten, die zonder regeling aanwijsbaar spaak lopen), en als laatste consequentie het niet-bindende streekplan. Zelfs de „aanwijzigingen" volgens het ontwerp van de ruimtewet worden geinterpreteerd als aanwijzigingen van zuiver formele aard (pag. 192), die niet eens meer de inhoud van de opgelegde plannen zouden mogen betreffen. [3])

Van deze soepelheid is weinig terug te vinden op het juridische vlak! Dit blijkt o.a. op het gebied van de drie sferen (vgl. 1), met hun tamelijk scherpe afscheiding, de constructie van het „werend karakter" van de stedebouwkundige regelingen, de starre houding inzake gebruiksbepalingen, het afwijzen van period[…] planning en van „uitvoerende" stedebouw[…]

In verband met deze soepelheden zij het een en ander gezegd over de stedebouwkundig technische werkzaamheid. Het gaat daarbij niet om een vriendelijk, vrij subjectief spel, dat gemakkelijk in conflict zou kunnen komen (en vaak komt) met de geijkte juridische waarden, maar om het vormgeven aan de woon- en leefruimte van toekomstige geslachten op een wijze, die het concrete geval *vraagt.* [4])

Deze werkzaamheid vraagt idealiter intensief teamwork van technici, onbezwaard door „beleid" (in het eerste stadium), en gecoördineerd door een visie. De menging in importantie en opeenvolging van het technisch-teamwork en de visie is dusdanig gevoelig, dat deze zelden het optimum bereikt. Het meeste werk van stedebouwkundige of planologische aard wordt waarschijnlijk verricht door niet-stedebouwkundigen, waarbij gedacht kan worden aan het beleid, uitvoerende instanties (diensten van gemeentewerken, cultuurtechnische dienst etc.) uitvoerende detailinstanties (de huisschilder van de Ridderzaal), juridische „begrenzende" instanties (bij beroep en bij beinvloeding van beleidskeuze), en particulieren (aanleg van een arboretum op een ontworpen wegtracee door een buitenlands staatshoofd verschuift zo'n tracee onherroepelijk). Het stedebouwkundige werk, dat wel volgens bovenstaand schema tot stand komt onder leiding of met medewerking van stedebouwkundigen heeft verschillende schipbreuk-mogelijkheden. Het „teamwork" is een werkmethode, die organisatorisch en psychologisch hoge eisen aan de deelnemers stelt. Het visie-element mag enerzijds niet ontbreken [5]), zoals dat in zuiver civiel[…] technische kringen vaak gebeurde en nog[…]

[1]) Op dit punt zij b.v. gewezen op het voortreffelijke artikel van Drs. J. J. J. van de Venne in „Volkshuishouding" van 4 april 1956, getiteld „De positie van het streekplan in het ontwerp van wet op de ruimtelijke ordening", alsook een recensie van Dr. S. O. van Poelje in het T.E.S.G. van maart 1956 blz. 78.

[2]) Weliswaar is door Dr. Pijnenburg al reeds getracht tot enige soepelheid te komen in dit kader, maar *uitgangspunt* blijft voor hem toch bovenbedoelde indeling. Hier wordt nu dus als uitgangspunt bepleit een soepel systeem van vele elkaar in werkzaamheden sterk overlappende instanties.

[3]) Impliciet is hier overigens een tegenspraak met de schade voor de burger, die zou kunnen ontstaan door „bindende" aanwijzingen (vgl. pag. 213).

[4]) In dit verband zij gewezen op een gedachte van wijlen Dr. Ir. P. Verhagen: We hebben nog maar een beperkt groeipotentieel tot onze beschikking om de stedebouwkundige chaos enigszins te herstellen, die door meer dan een eeuw wilde groei is ontstaan.

[5]) In dit verband zij gewezen op de uitlating van Van der Drift geciteerd op pag. 165: „Een planologische maatregel is nodig of niet nodig; half[…] nodig kennen wij niet.".

el gebeurt. Anderzijds is het te vroeg of nodig introduceren van visie-elementen, olang de technische eisen van het obleem nog niet helder uitgekristallierd zijn, waarschijnlijk vaak nog schaelijker voor het werk, dan het weglaten van. Met deze zinsneden is het probleem teraard niet uitgeput, maar zij herinneren en aan de sfeer, waarin het stedebouwndige werk zich kan ontplooien.

zekere zin zou men het stedebouwndige werk opsporingswerk moeten emen. Het stedebouwkundige team oort onder leiding van, of met behulp n de stedebouwkundige de ,,objectief ste'' oplossingen op van het concrete edebouwkundige probleem.

Het beleid kiest uit deze oplossingen egene, die politiek het best haalbaar Bij die keuze haalt dit beleid meteen erlei consequenties binnen. Het jurische kader [6]) (of zo men wil ,,de idische entourage'') zal nu zodanig oeten worden ingericht, dat de keuze n gave stedebouwkundige oplossingen or het beleid en de beleidscontinuïteit stedebouwkundig gebied, zoveel molijk worden bevorderd, waarbij de *rkelijk* essentiële grondbeginselen van rechtszekerheid e.d. natuurlijk niet llen mogen worden opgeofferd.

De sfeer van het scherp afbakenen n gemeentelijke en bovengemeentelijke ken, van gemeenten, die in beroep gaan provincies die plannen opleggen of t goedkeuren, etc., schijnt niet erg istig te zijn voor het tot stand komen n plannen, die aan bovenbedoelde eisen ldoen. Integendeel: naast de construcs van de ,,tusseninstanties'', zoals schreven onder 1 zou een systeem van erticaal teamwork'' in dit kader tot ere resultaten leiden. Op die wijze is kans groot, dat op technisch niveau ,,beste'' oplossingen naar voren zullen men, terwijl het beleid wel zeer grondige enen moet hebben om van de techche voorstellen af te wijken, of door stroom van planwijzigingen in zig-zag nting te werken. Bij een werkelijk ndige technische voorbereiding mag worden aangenomen, dat de noodzaak streekplanwijziging (de nachtmerrie Dr. Pijnenburg) veel minder zal orkomen.

rugkomend op de gewenste soepelheid het juridische apparaat, lijkt het ons entieel, dat het juridisch kader ook er zelf een gegeven is, dat in verband het object, geval voor geval zou eten kunnen worden bezien. In een bied als Vinkel-Loosbroek-Vorstenbosch, ar weinig ,,omgaat'', kan en moet de zigingsmogelijkheid vrij groot zijn, er in vergelijking met een streekplan dhoven of IJmond, waar veel energie engebald zit, en de drang naar techch onverantwoorde wijzigingen veel ter zal zijn.

Wel wisselt dit juridisch ,,kader'' weer van l tot geval, waarbij van stedebouwkundige urie en administratieve wenselijkheden van belang p dit punt is dan teamwork tussen juristen en nici weer geboden.

3 Wat men in het boekwerk beslist mist, is het onderling relateren van de verschillende streekplan*soorten* in verband met de hierbij behorende verschillende juridische uitwerkingen. Nu onderscheide men bijv. streekplannen voor ,,spuitende bronnen'', en voor streken, waar weinig belangrijke groei te verwachten is.

Zo is bijvoorbeeld de illustratieve kaart sterk ingesteld op een streekplan voor een stuk landelijk gebied, waar weinig omgaat, en waar men zich zelfs kan afvragen, of de richtingen van de wegomleggingen dan wél zo'n belang hebben, dat deze één van de hoofdmomenten van het streekplan zouden moeten worden.

Het toepassen van een dergelijke plankaart zou overigens zeer goed kunnen passen in de opzet van een ,,streekplan oude stijl'', waarbij dan de ,,traditionele'' plankaart met meer detaillering zou kunnen fungeren als illustratieve kaart, die geldig zou zijn als definitieve kaart, tótdat voor een bepaald gedeelte een gemeente met een betere oplossing zou kunnen worden ingepast.

In die zin wordt het type van de globale plankaart een verzamelkaart van absolute eisen, terwijl de meer gedetailleerde complementaire kaart (met verordening) een meer soepel karakter krijgt. De globale plankaart is volgens deze gedachtengang geheel analoog aan het door Dr. Pijnenburg als *enige* streekplankaart voorgestelde model. Bij een eerste bestudering van deze werkwijze is wel gebleken, dat bij dit systeem moeilijkheden van juridische aard overwonnen zouden moeten worden.

Wat de soorten van streekplangegeven betreft zal men (als men even blijft staan bij de tegenstelling van de ,,spuitende bron'' en het ,,kalme'' gebied) bij een dynamisch gebied zeer zeker vrij sterk gedetailleerd moeten werken, en het gehele gebied met bestemmingen vullen, omdat de drang tot aantasting van de grondgedachte en occupatie van open te houden zônes zo krachtig is, dat dubbelzinnigheid van bestemmingsgrenzen en bestemmingsvacuumgebieden als het ware tot afwijkingen noden, die weer een lawine van navolgingen zullen dreigen met zich mee te slepen. Bij zo'n plan zal de wijzigingsprocedure dan ook niet al te gemakkelijk mogen zijn, waardoor een grotere stabiliteit kan worden bereikt, die zowel aan het verantwoordelijkheidsbesef van de bestuurderen, aan de wetenschappelijkheid van de voorbereiding, de rechtszekerheid van belanghebbenden en de democratische verteerbaarheid ten goede zullen komen.

Bij iets minder dynamische streekplangegevens, of streekplangegevens die een punten- of lijnenstramien betreffen, zullen wellicht andere maatstaven gelden. Bij het beschermen van een natuurreservaat (c.q. de ruimtelijke voorbereiding van de opbouw van een nieuw reservaat) komt het aan op een uiterst nauwkeurige bestemmingsbegrenzing en meestal op niet te gemakkelijke planwijziging. Men kan zich echter ook een spreidingsplan voorstellen van objecten, die en detail weinig plaats-gevoelig zijn.

4 Samenhangend met de vorige punten speelt verder de *psychologie* naar ons oordeel in het boekwerk een te ondergeschikte rol. In dit verband moet bijvoorbeeld worden gewezen op het technisch personeel, dat met het maken van streekplannen belast is.

Bij de zeer beperkte visie volgens de nieuwe ontwerp-wet zal men voor dit werk geen krachten kunnen aantrekken, waarvoor het visiebegrip naast het coördinerende begrip een grote rol speelt.

Technisch kader, dat niets anders doet dan andermans plannen beoordelen, zal afglijden tot muggenzifterij, als het niet ook zo nu en dan zo'n dergelijk plan zelf maakt.

De uitbreidingsplan-ontwerper, die niet tevens nauw bij de uitvoering betrokken is, maakt slechte plannen. Vanuit deze hoek bezien is het van groot belang, dat grote overlappingen van werkzaamheden optreden, dat allerlei soepelheden op administratief gebied geïntroduceerd worden, en dat administratieve constructies worden gekozen, die teamwork, zowel ,,horizontaal'' (technici van samenwerkende gemeenten e.d.) als ,,verticaal'' (technici van gemeente, streek, waterschap, provincie en rijk tezamen) bevorderen.

Verder geve men zich in dit verband er goed rekenschap van, welke eisen aan een stedebouwkundige commissie moeten worden gesteld, opdat zij optimaal zal functioneren in teamverband en zonder menging van beleidsvragen in technische problemen in een te vroeg stadium.

5 Tenslotte zij nog gewezen op enige losse punten, waarbij ons inziens de *stedebouwkundige technische zijde* van de problemen verwaarloosd worden:

a Wat het niet-bindende streekplan betreft zij nog het volgende gesteld: Ook het niet-bindende streekplan belemmert direct of indirect gemeente en particulier. Voor het ongemak van die belemmeringen hebben zij echter het *recht* op een plan met vérstrekkende visie, dat inderdaad ook gehandhaafd wordt en niet zonder bewezen ernstige noodzaak gewijzigd. Het zal een helder plan moeten zijn, dat wel door zijn overtuigingskracht zijn raison moet kenbaar maken, niet door negatieve administratieve begrenzingen van formele ,,bovengemeentelijkheid''. Een dergelijk plan zal beter door particulier en gemeente ,,geslikt'' worden, dan een ,,vrijblijvend'' ladeplan, dat weliswaar minder bindt, maar dat op het gebied van stabilisatie en visie bij de mogelijkheden volgens de bedoeling van bovenstaande regels achterblijft.

b Twee essentiële onderdelen van de moderne stedebouwkunde worden door Dr. Pijnenburg geheel of ten dele verworpen, n.l. de *period-planning* en de *regeling van het gebruik van grond en opstallen*. Het zou in dit kader te ver voeren, aan de hand van voorbeelden aan te tonen, hoe een bestemming wezenlijk samenhangt met het tijdstip van realisering ervan. Een nederzetting is nu eenmaal ook een ,,organisme'' en bijvoorbeeld een te vroeg aangelegde wegom-

legging kan fatale gevolgen voor dat organisme hebben. Ook kan het „gebruik" de bestemming lelijk doorkruisen; administratief schijnt de oplossing te liggen in het gebruik van plankaart(en) niet slechts als wettelijk stuk bij voorschriften volgens woning- of ruimtewet, maar daarnaast ook als algemene voorlichtingstekening voor het publiek en tenslotte als indicator, waarnaar in regelingen volgens andere wetten (art. 168 v. d. gemeentewet bijv.) kan worden verwezen.

c Het ontwerp voor de *ruimtewet van de Commissie van den Berg* krijgt in het proefschrift weinig waardering. Op één kant van dit ontwerp ware het goed, nog eens de aandacht te vestigen. Het principe van de ruime jas. De regelingen van deze ontwerp-wet lieten allerlei mogelijkheden voor ruimtelijke ordening open, welke nu misschien nog niet „haalbaar" zijn, maar die bij verdere bevolkingsvermeerdering en uitbreiding van occupatie van de grond later wel aan de orde zullen kunnen komen. De huidige ontwerp-wet heeft deze mogelijkheden in veel mindere mate.

d Het *afdwingen van de realisering van een bestemming* (pag. 94) wordt door Dr. Pijnenburg gezien als een principieel nieuwe stap op het gebied van de ruimtelijke ordening. Blijkens een artikel in het tijdschrift „Byggmästaren" van enige jaren terug is in Zweden een wet geïntroduceerd, volgens welke men verplicht is bepaalde geklasseerde monumenten te onderhouden, op straffe van onteigening. Dit lijkt in de door Dr. Pijnenburg aangeduide richting te gaan. [7])

e Als Dr. Pijnenburg op pag. 58 betoogt, dat de *onregelmatige plattegrond van de Middeleeuwse steden* „aantoont", dat bij de aanleg ervan de overheid geen beheersende rol speelde, lijkt dit een voorbarig oordeel, dat door verdere studie gestaafd zou moeten worden.

Conclusie Hoewel men dus verheugd moet zijn, met de belangstelling voor het mooie stedebouwkundige vak van juridische zijde, moet tegen de hierboven gesignaleerde aspecten ernstig worden opgekomen. Wij zouden dus ieder stedebouwkundig technicus (ontwerpend en onderzoekend) willen aanraden, het boek kritisch te lezen, en daarbij de hierboven gesignaleerde en andere aanvallen op de stedebouwkundige werkdiscipline nader te analyseren, om deze en dergelijke frontale aanvallen op ons vak met vrucht te kunnen pareren.

Vught, mei 1957

Paul Kessler, b.i.

[7]) Voor de leek op juridisch gebied schijnt er trouwens een vrij graduele overgang te bestaan tussen politiedwang om een bestemmingsrealisatie te forceren, en het dreigen met onteigening bij nietrealisatie, indien dit gepaard gaat met een subsidiesysteem en een keuzemogelijkheid voor de eigenaar.

Cursus Stedebouwkundig Hoger Onderricht aan de Academie van Bouwkunst te Amsterdam

De besturen van de Vereniging voor Voortgezet en Hoger Bouwkunst Onderricht (V. & H.B.O.) te Amsterdam en van de Bond van Nederlandse Stedebouwkundigen (B.N.S.) hebben besloten, behoudens goedkeuring van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, een stedebouwkundige afdeling aan de Academie van Bouwkunst te Amsterdam in te stellen.

Het doel van deze afdeling is degenen, die toegelaten worden, een opleiding te geven tot stedebouwkundige, waarbij de organisatoren in het bijzonder het oog hebben op cursisten, die tijdens de opleiding praktisch werkzaam zijn in een stedebouwkundige werkkring.

Reeds vele jaren werd in de kringen van de B.N.S. en van de Vereniging van Directeuren van Gemeentewerken de behoefte gevoeld om, naast de opleiding tot stedebouwkundige (bouwkundig ingenieur, afgestudeerd in de richting stedebouw) aan de Technische Hogeschool te Delft, een onderwijsinstituut te stichten voor hen, die zich meer uit en in de praktijk bekwamen in de stedebouwkunde, min of meer parallel aan de architectenopleidingen tot bouwkundig ingenieur en tot architect H.B.O.

Organisatie

De stedebouwkundige afdeling aan de Academie zal oktober 1957 beginnen. De leiding berust bij het Bestuur van de Academie, bijgestaan door de z.g. „leiding van de stedebouwkundige afdeling".

Directeur van de afdeling is de directeur van de Academie, voor de specifiek stedebouwkundige aangelegenheden terzijde gestaan door de adjunct-directeur voor het S.H.O. (stedebouwkundig hoger onderricht). De opleiding duurt zes jaren.

Het lesrooster loopt over tien maanden per cursusjaar: van begin september tot medio juni d.a.v. Gedurende de Kerst-, Paas- en Pinkstervakantie vindt geen onderricht plaats.

De colleges worden hoofdzakelijk in de avonduren gegeven, van 7 tot 9 uur; in de hogere studiejaren ook gedurende de gehele zaterdag.

De gegadigden moeten zich de kennis eigen gemaakt hebben, gelijk aan die, welke een 3-jarige H.B.S.-opleiding en het getuigschrift H.T.S., afd. bouwkunde of afd. weg- en waterbouwkunde, waarborgen. Zij die laatstbedoeld diploma bezitten, behoeven geen toelatingsexamen te doen; zij zullen wel worden uitgenodigd tot een oriënterend gesprek. Van alle andere adspirant-cursisten kan geëist worden dat zij zich aan een examen onderwerpen.

Aanmelden schriftelijk vóór 15 augustus a.s. bij het bestuur van de Academie van Bouwkunst, Waterlooplein 67 te Amsterdam.

Leerstof

De leerstof is niet uitsluitend gericht op de z.g. vakkennis, maar ook op de algemene ontwikkeling van de cursist, waarbij ook de nodige aandacht zal moeten worden besteed aan bouwkundige onderwerpen.

In de eerste jaren zal veel aandacht worden besteed o.m. aan het mondeling en schriftelijk gebruik van de Nederlandse taal en een der moderne talen, verweven met technisch onderricht.

In het ontwerp-leerplan zijn zowel kennisvakken als praktische oefeningen opgenomen. Het ontwerp-lesrooster omvat in willekeurige volgorde, de volgende kennisvakken: architectuur; geschiedenis der bouwkunst; stedebouwkundige grondbeginselen; stedebouwkundige geschiedenis; algemeen stedebouwkundige problemen; woning en woonwijk; cultuurgeschiedenis; landschaps- en tuinarchitectuur; recreatie; economie; administratief- en bestuursrecht; grondexploitatie; kartografie en landmeetkunde; sociologie, sociografie en sociale geografie; statistiek en demografie; geografie en geologie; watervoorziening, riolering en ondergrondse voorzieningen; polderwezen; verkeersplanologie en verkeerstechniek; Nederlandse taal; moderne vreemde taal; voordracht.

Daarnaast komen de volgende praktische oefeningen: architectonisch ontwerpen; stedebouwkundig ontwerpen; handtekenen incl. perspectief; boetseren, maquettes maken; stedebouwkundige tekentechnieken en normalisatie; landschaps- en tuinarchitectuur-ontwerpen; planonderzoek; sociologische, sociografische en geografische analyse en synthese.

Gezamenlijk wordt jaarlijks een binnen- of buitenlandse excursie gehouden; in cursusverband worden enige concerten, toneelvoorstellingen en dergelijke bezocht.

Toelatingseisen

Behoudens het hierboven reeds gestelde zij nog opgemerkt, dat de cursist zich verplicht tijdens de werkelijke duur van de opleiding praktisch werkzaam te zijn in een stedebouwkundige werkkring. Voor toelating tot het derde jaar moeten de cursisten zich onderwerpen aan de beoordeling door de commissie van toelating, die, in overleg met alle docenten van de eerste twee cursusjaren, oordeelt of de cursist genoegzame capaciteit bezit om de cursus te voltooien.

Het aantal toe te laten cursisten wordt door het bestuur bepaald.

Het cursusgeld bedraagt *f* 60.— in het 1e en 2e studiejaar; vanaf het 3e jaar *f* 120.—, verhoogd met een bijdrage van *f* 10.— voor het Gebouwenfonds. Hierbij komen nog de kosten van de ontwikkelingsbijeenkomsten. De betaling van het cursusgeld kan in twee termijnen geschieden.

De technische installaties in de Galeries Modernes te Rotterdam

Ongetwijfeld zult u na het lezen van deze editie van „Forum" bij een bezoek aan Rotterdam het nieuwe warenhuis aan de Hoogstraat willen zien. Het geschoolde oog van de architect zal dan zeker ook nauwkeurig letten op de moderne technische installaties van dit gebouw.

Direkt na binnenkomst zal u de frisse en prettige atmosfeer in het gebouw opvallen, die gunstig afsteekt tegen de drukkende bedompte lucht, die in vele andere warenhuizen en grote winkels bij druk bezoek hangt.

Dit wordt bereikt door gedurende de zomermaanden de verkoopruimten een groot aantal keren per uur te ventileren met het *lucht-verwarmings- en verversingssysteem,* dat in de koudere dagen, werkend als verwarming, een behaaglijke temperatuur in het gebouw schept.

Door het grote aantal luchtwisselingen per uur is de aanwarmtijd kort, zodat het mogelijk is 's morgens, kort vóór het gebouw geopend wordt, de verkoopruimten op temperatuur te brengen, waardoor een zeer economisch bedrijf verkregen wordt, dat zich geheel automatisch aanpast aan de behoefte.

In genoemde ruimten vindt u nergens radiatoren of pijpleidingen, waardoor men geheel vrij is de indeling en vormgeving uit esthetisch oogpunt te maken.

Als bijzonderheid kunnen wij vermelden dat de hoofdingang voorzien is van een z.g. *deurscherm* van speciale constructie, waarbij warme lucht naar beneden wordt geblazen, zodat de toegangsdeuren bij niet te extreme koude en windaanvallen geopend kunnen blijven en de verkoop als het ware aan de straat geschiedt.

De *hoofdverlichting* van de verkoopruimten geschiedt door een „lijnverlichting" in koven van het plafond, waardoor een zeer gelijkmatige verlichting verkregen wordt. Ook de wandkasten en vitrines worden door TL-buizen verlicht, terwijl de luifelverlichting plaats vindt door speciale armaturen met kopspiegellampen. In het gehele gebouw zijn ca 2000 lichtpunten aangebracht.

Voor het omroepen van berichten en het geven van muziek is in elke verkoopruimte een *klankzuil* gemonteerd met 12 luidsprekers, zodat het geluid overal goed hoorbaar is.

Als u uitgekeken bent in het souterrain en de parterre brengt de *Schlieren-roltrap* u in 12 seconden naar de 5,5 m hoger gelegen eerste verdieping. Deze 60 cm brede roltrap van Zwitsers fabrikaat kan in 1 uur tijds 5000 bezoekers vervoeren. Voor het interne goederentransport is in het dienstgedeelte een *Schlieren-lift* aangebracht met een draagvermogen van 1000 kg, een hefsnelheid van 0.5 m/sec. en 7 stopplaatsen.

Wanneer u tenslotte het gebouw weer verlaat en de contouren op een afstand bekijkt, ziet u de mooie *Neon-reclame-verlichtingen,* bestaande uit 2 warenhuisemblemen en de naam „Galeries Modernes", uitgevoerd in rood en blauw.

De bovengenoemde installaties werden ontworpen en uitgevoerd door:

N.V. Nederlandse Airconditioning Maatschappij Gebr. van Swaay, Parkweg 2 a, 's-Gravenhage

en

N.V. Installatiebedrijf Gebr. van Swaay Stadhouderslaan 16-18 - 's-Gravenhage

Schlieren-roltrap in Galeries Modernes Rotterdam